

Branko Tošović (Grac)

GOSPOĐICA kao prostor prostora

Rad je posvećen spacijalizaciji fabule, deskripciji prostora, fikcijskom i imaginarnom prostoru u romanu GOSPOĐICA. U uvodu se ukazuje na relevantne aspekte djela i glavnog junaka Rajke Radaković te ističe da to nije samo roman ličnosti, psihološki roman, roman hronika nego i roman prostora. U centralnom dijelu analize razmatra se prostor romana i prostor glavnog lika, interakcija njegovog prostora i autorovog, prožimanje i ukrštanje životnog, geografskog, civilizacijskog i opservacijskog prostora. Posebna pažnja posvećuje se heterotopiji, topofiliji i topofobiji.

0. Roman GOSPOĐICA predstavlja kompleksni predmet istraživanja jer nudi vrlo različite teme: kulturno-istorijski kontekst u kome se odvija radnja; književna, kulturna i društvena paradigma; vrijeme i prostor; slike Sarajeva i Beograda; atentat 1914, ratna i poslijeratna zbivanja, anatomija, interakcija dnevne i umjetničke hronike; „bosanska trilogija / bosanski ciklus“ (NA DRINI ČUPRIJA, TRAVNIČKA HRONIKA, GOSPOĐICA); tipološko određenje: hronika, povijest, moderni roman, psihološki roman, roman (apsurdne) ličnosti; kritička valorizacija, čitanje i interpretacija; lajtmotivi, simbolika; značenjska polja (put/putovanje, pauk – tkanje – mreža); motivi (pruga, kaput, milostinja, samoća, štednja); paratekstovi (naslov, napomene, fusnote);¹ medijsko predstavljanje (radijska adaptacija, pozorišna dramatizacija, filmska ekranizacija) itd.

¹ U prostoru romana paratekstovi dolaze na njegovom ulazu (naslov i dva citata) i na izlazu (napomena o datumu i mjestu nastajanja). Na početku romana daje se novinski izvještaj o smrti Rajke Radaković. Dnevne vijesti javljaju se, na ovaj ili onaj način, još 12 puta. Što se tiče naslova, u Zagrebu je 1919. objavljen prevod romana N. A. Krašeničkova GOSPOĐICE (БАРИШНИ; Krašeninikov 1919), u kome se opisuje život sedam sestara. Nije nam poznat podatak da li je Andrić bio upoznat sa ovim djelom niti da li se ono na bilo koji način može dovesti u vezu sa izborom naslova teksta o Rajki Radaković. U GOSPOĐICI nema mnogo fusnota – samo jedna: *Ratko, ostavite me na miru! Dajte, molim vas, pustite me da prođem, zločesti momci!*, koja predstavlja prevod francuskog teksta datog u sedmom poglavlju. Andrić, kao i uz druge romane, daje kratak rječnik nepoznatih ili manje poznatih riječi. Pored naslova u roman se unose još dva parateksta: na početku i na kraju pripovijedanja. Naime, odmah iza naslova slijede citati: „Kad radiš,

1. Kada se roman pojavio, kritika ga nije prihvatila ponajprije zbog toga što je Andrić njime napustio teme vezane za istoriju Bosne,² po kojima je bio poznat, već je prešao na opis vremena čiji je svjedok bio i koje se (u drugom dijelu romana) podudaralo sa vremenom njegovog boravka u Beogradu.³ Nažalost, kompleksnost GOSPODICE prve kritike nisu zapazile, već su naprotiv isticale da se radi o jednostavnom tekstu i promašaju. Npr. Petar Džadžić će napisati (1957):

Bled je ovaj roman i kao slika dinamičkih i prevratničkih dana posle 1918. Bled je i kao viđenje Beograda i njegovih ljudi u jednom uskovitlanom vremenu [...] Andrić je davao „tipove koji su se javljali na fonu tih događaja i ostao je i tu bez većih rezultata. A i sama večna strast, opčinjuća moć novca, otelovljena Rajkom, ostala je bez pravog dubinskog snimka [...] GOSPODICA je razliveno, istrzano platno, bez magije. Jedan luč bez plamena. Uklanjanje vizionara sa scene. [...] GOSPODICA je zanimljiva ne po tome što je neuspeh, već po tome zašto je baš ona (relativan) neuspeh [...] u nekoj kratkoj i razumljivoj krizi pisca [...] (Džadžić 1996: 371–373).

Velibor Gligorić je tvrdio da je u drugim Andrićevim romanima, istorijskim hronikama, život mnogostranije zahvaćen, sa mnogo većim brojem ličnosti i to zanimljivijih, slikovitijih, živopisnijih, dok u romanu GOSPODICA „nema onih spletova, onih čvorova u kojim se jedno s drugim vezuju istorijski događaji i ljudske sudbine“ (Gligorić 1959: 143). Miloš Mandić je uporedio GOSPODICU sa druga dva Andrićeva djela – romanima Na DRINI ČUPRIJA i TRAVNIČKA HRONIKA i konstatovao da „[...] van sumnje [...] GOSPODICA nema možda ni približno toliko snage, efekta,

neka ti je bogom prosto! Ali kad ti je srce zapečaćeno mrtvim voskom, onda je to prokletstvo“ (Janko Veselinović), „Proklet jest i ostaje novac koji se upotrebljava na obšte naroda polze“ (Sima Milutinović-Sarajlija). Na kraju stoji napomena da je roman napisan tokom jedne ratne godine: *Beograd, decembra 1943 – oktobra 1944. g.* (Andrić 1981/3: 254).

² Recimo, od 47 pripovjedaka nastalih u periodu od 1911. do 1941. godine 30 se odnosi na Bosnu (u njoj je Andrić proveo 24 godine) – radnja se dešava u Sarajevu, Olovu, na Sokocu, u Višegradu i oko njega, u Priboju, Mostaru, oko rijeka Drine i Žepe. U odnosu na mjesto sa najdužim boravkom – Beograd (45 godina) Andrić ima najmanje tekstova (up. zbirku BEOGRADSKE PRIČE koju čini svega osam tekstova: PORODIČNA SLIKA, ZEKO, ZATVORENA VRATA, SLJUDIMA, TAJ DAN, RAZARANJA, SLUČAJ STEVANA KARAJANA, DEDIN DNEVNIK – Andrić Bg 2010).

³ Roman je morao da zbuni kritiku u vrijeme kada se pojavio najviše zbog toga što je pokazivao Andrićev novi prodor, u umjetničko-proceduralnom i stilsko-tematkom pogledu, u nešto drugačiju materiju od one koju je obrađivao ranije (Vučković 2011: 357). „GOSPODICA ostaje vežba koja ne prestaje da zbunjuje kritičare“ (C. Hawkesworth, prema Tirgen 1996: 283).

dramatike, poezije“ (Bandić 1963: 369).⁴ Predrag Palavestra je smatrao da je roman slabiji jer se bavi modernim vremenima i da mu nedostaje posebna aroma i patina prošlosti (Palavestra 1971: 1, 12). Predrag Protić je tvrdio da GOSPODICA nije na nivou romana NA DRINI ČUPRIJA i TRAVNIČKA HRONIKA te da nije dobar roman (Protić 1976: 1). Kritičkim upoređivanjem sa piščevim bosanskim hronikama ovo je djelo ostalo u njihovoj sjeni i uvijek slabo prolazilo i kod publike i kod kritike (Nemec 2013: 212).⁵

Iako se Andrićev opus danas u srpskoj kulturi smatra nezaobilaznim, ne uživaju sva njegova ostvarenja isti status. Tako postoji velika razlika u načinu percepcije Andrićevih romana i njegove poezije, kao što i među njegovim romanima postoji svojevrsna hijerarhija pa su tako NA DRINI ČUPRIJA i PROKLETA AVLIJA mnogo proučena i cenjena dela od GOSPODICE i OMER PAŠE LATASA, pa i od TRAVNIČKE HRONIKE (Avramović 2013: 158).

Tek će kasnije kritičari isticati složenost i pravu vrijednost pa će napisati da se njegova struktura prelama i manifestuje u novom planu: opštesimboličkom, čime se „otkriva koliko je i ovo delo neobično složena romansijska struktura a ne onako jednostavno kako se to kritici u početku činilo“ (Vučković 2011: 372). Dragoljub Stojadinović je pri tome vrlo izričit u kritici negativne kritike GOSPODICE:

Apostrofirana je bizarnost izbora žene za mis tvrdičenja [...]. Pisali su i govorili o piščevom promašaju iz suženog ugla pogrešne početne pretpostavke o romanu opservaciji zbog saznanja o imaginaciji, o klasi, onde gde je toliko savremenog, o odsustvu drame tamo gde je bujao gotovo patološki pakao ostvarivanja. I dok su tako ostajale po strani činjenice jedne traume i neuroze, jedne apsurdne sudbine uhvaćene u sumorne mreže egzistencijalnog nagona samoodbrane, dok su pogledima preko ramena promicali psihološki i antropološki vid alijenacije ove svesti, boravilo se na periferijama predmeta, govorilo se o spoljnjem izrazu unutrašnjeg grča, raspravljalo se jedino i isključivo o tvrdičluku. Umesto da se oko ovog romana okupljaju i frejdovci, i egzistencijalisti, i marksisti, nastanjivala ga je površna misao najbukvalnije identifikacije. Tako je roman polako nestajao, topeći se poražen između drugih dela velikog pisca kao kukavičje jaje, kao ružno pače presečena grla na panju neumoljivih presuda (Stojadinović 2011: 83).

U novoj valorizaciji konstatuje se da je GOSPODICA izrazito avangardno djelo koje raskida odnose društvene uslovljenosti i umjetničkog teksta (Jerkov 1990:

⁴ On će na drugom mjestu istaći da su predostrožnost i daljinska perspektiva (a sam njegov predmet) učinili ovaj roman „[...] nešto oskudnijim, hladnim (kao što je leden dah kojim odiše otuđena moć novca), suvljim, konkretnijim, dakle prozaičnijim; ali samo u odnosu na ostale Andrićeve romane. Onoliko otprilike koliko se ponekad precenjuje PROKLETA AVLIJA dovoljno je da potcenjenoj GOSPODICI potvrdi stvarnu vrednost i osigura zaslužen ugled“ (Bandić 1963: 371).

⁵ Povezanost triju romana ističe niz istraživača, posebno Lukić 1988.

100), da je to moderan roman (Korać 1999: 103–125) i jedino Andrićevo djelo koje se može smatrati pravim romanom (Tirgen 1996: 282).⁶ Dakle, došlo je do preokreta u tumačenju i u prilog prihvatanju vrijednosti.⁷ To je posebno značajno u kontekstu autorovog pozitivnog stava o GOSPOĐICI. Naime na pitanje koje mu je djelo najdraže Andrić je odgovorio GOSPOĐICA⁸ te stoga nije olako primao negativne ocjene o njoj.⁹ Pisac je isticao da je rad na tome djelu kao i na druga dva

⁶ Postoje, međutim, i dalje drugačiji tonovi: „[...] za taj bih roman [GOSPOĐICA] rekao da nije kulturni znak u onom smislu u kojem su to tri druga spomenuta romana“ (Dukić 2015: 877).

⁷ Nadamo se da će naša analiza i ovaj zbornik predstavljati konačnu rehabilitaciju Andrićeve GOSPOĐICE.

„Greška u koracima“ GOSPOĐICE je u tome što je trebalo da se pojavi prije NA DRINI ČUPRIJE, TRAVNIČKE HRONIKE i PROKLETE AVLIJE čime bi izostalo očekivanje kritike i publike da čita „pravo“ andrićevo djelo o Bosni, njenoj prošlosti, istorijskim ličnostima, velikim i malim, realnim i izmišljenim likovima toga perioda. „Andrićevi kritičari su GOSPOĐICU donekle zapostavili. Možda joj je objavljivanje zajedno s TRAVNIČKOM HRONIKOM i NA DRINI ČUPRIJOM, 1945, slučajno učinilo rđavu uslugu: način na koji treba čitati hronike, i okviri u kojima im se čovek može diviti, ne pogoduju GOSPOĐICI: pročitavši ih, kritičari su podizali glave zbunjeni onim što je jedan engleski prikazivač nazvao ‘neobičnim kratkim romanom, građenim od materijala podobnijeg na sažetu kratku priču’; pa čak je i jedan romanu naklonjeni Jugosloven smatrao bolno neuobičajenim za Andrića obradu jedne teme, tvrdičluka, u nezahvalnom kontekstu života jedne žene“ (Roslin 1983: 227).

⁸ U jednom Andrićevom razgovoru sa Milošem Jevtićem koji nam je on prenio.

⁹ „Uvek uzdržanog i zatvorenog u sebe“, priča Božidar Kovačević, „u stvari veoma osetljivog, Andrića je naročito bolelo što mu roman GOSPOĐICA ostaje u senci čuvenih njegovih hronika“. A GOSPOĐICA je pravi roman, mnogo više nego moje hronike, govorio je Andrić. Za hronike ja sam naučenjački pribrao a zatim stvaralački provario ogromnu građu. Za GOSPOĐICU sam uzeo građu jedino iz svakodnevnog života i nisam upotrebio ni jedan arhivski, pisani dokument. Tokom više godina Andrić se tužio Kovačeviću zbog nekog prikaza GOSPOĐICE, žaleći se što je neshvaćen, a ta moja knjiga, isticao je, najviše je opšte-ljudska i najviše razumljiva za svakoga čoveka, u sva vremena, za čitaoce od najobičnijega do najsuptilnijega... (Dimitrijević 1981: 65–66). ♦ „Od svih Andrićevih romana, kritika je najmanje pisala o njegovom delu GOSPOĐICA, posvećenom psihološkoj analizi poroka tvrdičenja. Taj nepravedni zaborav prema romanu GOSPOĐICA, koji nije unet ni u školsku lektiru, Andrića oneraspoložuje, pa uvek izbegava da o tome govori, mada je jednom prilikom izrekao prekor: *Zašto umetnik mora uvek da se ceo definiše po najboljim delima iz svoje prošlosti?...* Nisam ja samo istočnjački Andrić. Pisao sam i savremene priče... (Dimitrijević 1981: 97). [...] čim se pojavila GOSPOĐICA kao knjiga, bila je pastorče. Govorili su da je to sivi roman, pa se čudim što ste baš to delo izabrali? (Dimitrijević 2010: 98). ♦ Tada mi se činilo da je GOSPOĐICA bila nekako u drugom planu mojih ostvarenja. Međutim, u toj knjizi pored naslednog tvrdičluka, opisuje se i ubistvo prestolonaslednika Ferdinanda, rat mape Srbije protiv onda moćne Austro-Ugarske, proliva se krv na sve strane, bosanske mladiće odvođe na robiju, defiluju vojske, sukobljavaju se strasti i ideali... Mislim da u tome

(romanima NA DRINI ČUPRIJA i TRAVNIČKA HRONIKA) bio težak i mučan, ali je uporno pisao *želeći da na neki način olakšam sebi u onom čudu i pokoru koji je zadesio naš narod* (Dimitrijević 2010: 96).¹⁰ Da taj posao nije bio jednostavan, čak i u poređenju sa pripremom TRAVNIČKE HRONIKE (koja je zahtijevala mukotrpan arhivski rad), svjedoči i ova izjava: *Probdeo sam noći i noći nad GOSPODICOM koliko i nad HRONIKOM, i po vrednosti su iste* (Dimitrijević 2010: 97), što znači da ona nimalo nije slučajno nastala niti da je izbor teme iz sadašnjosti i njeno lociranje na „nebosanskom“ prostoru (u Beogradu, u drugom dijelu pripovijedanja) bio nepromišljeni potez.¹¹

2. Djelo je dobilo u kritici različite tipološke i druge odrednice: psihološko-biografski roman, roman o raspadanju ličnosti, roman retrospekcija, studija apsurdne ličnosti (Bandić 1963: 369, 371), djelo modernog klasicizma (Begić 1957: 209), psihološka monografija žene tvrđice (Gligorić 1959: 142), psihološki roman, roman koji ima odlike hronike (Jakobsen 2005: 340), ekonomski roman (Bandić 1963: 369, Jerkov 1990: 345), dokument vremena, socijalni roman (Tirgen 1996: 285), filmski komponovan roman ličnosti (Vučković 2011: 370).¹²

3. Analitički krug vezan za lik Rajke Radaković obuhvata niz pitanja: **(a)** socijalna, istorijska, tematska i tipološka referencijalna polja; strahovi: agorafobija (strah od otvorenog prostora) i ohlofobija (strah od ljudi), **(b)** fenomen škrtrice (odricanja, štednje, straha od trošenja), posebno u sistemu likova tvrđice u domaćoj i svjetskoj književnosti (Plautov Euklion, Molijerov Harpagon, Tartif, Kir-Janja...); strah od krađe i gubitka novca; apsurdnost i grotesknost lihvarstva;

mom delu ima puno sukoba ličnosti, ideja pa stoga i žive dramatike, koja se može govoriti na sceni, ali samo pri veštom odabiru pojedinosti (Dimitrijević 2010: 99). ♦ – *Zanimljivo je – kaže – da je najviše prevođen roman GOSPODICA. Ko će znati da li je to zbog naslova ili nečeg drugog; nije moje da nagađam* (Jandrić 1982: 237). [...] *čim se pojavila GOSPODICA kao knjiga, bila je pastorče. Govorili su da je to sivi roman, pa se čudim što ste baš to delo izabrali* (Dimitrijević 2010: 98).

¹⁰ Vera Stojić je GOSPODICU prekucavala nekoliko puta (Stojić 1988: 19), a kada je roman bio gotov, Andrić ga je ponudio za štampanje Marku Markoviću, direktoru sarajevske „Svjetlosti“ (Jandrić 1982: 440–441).

¹¹ I za one koji su pisca dobro poznavali bilo je neobično da je GOSPODICU i druga dva romana (NA DRINI ČUPRIJU i TRAVNIČKU HRONIKU) završio u vrijeme ratne kataklizme: „Zar se u to vreme moglo mirno držati pero u ruci i kopati nad jednom ravnodušnom iako, svakako, izuzetnom temom kao što je tema o nekoj sarajevskoj gospodici Rajki, koja je morbidno oličjenje tvrđičluka?“ (Jevtić 1998: 148).

¹² Andrić je isticao da se radi o djelu u kome se prepliće prošlost i sadašnjost: *To je sadašnjost koja je i sama već pomalo prošlost. To je događaj koji počinje pre Prvog svetskog rata, ali to je sadašnjost koju sam ja, čini mi se, opisivao sa istim interesovanjem i sa istim gledanjem kao i na prošlost. To su opet ljudi oko nas* (Pisac govori 1994: 56).

svjesno izgnanstvo;¹³ (c) Gospodica u galeriji Andrićevih gospodica; emocija (stid, strah, sila, moć, nadmoć, zabluda, sumnja, optužba, maštanje); percepcija: reistička (žena kao stvar), atributivna (žena kao svojstvo), relaciona (žena kao

¹³ O tome postoji nekoliko Andrićevih izjava: *Problem tvrdičluka zastupljen je od postojanja literature [...] A i naši najveći klasici dramske umetnosti Držić i Sterija ogledali su se na ovoj temi sa velikim uspehom, Doduše, i najveći svetski dramatičari kao što su Šekspir i Molijer obradili su u svojim komedijama temu škrtosti. Da ne pominjem ono more ostalih pisaca na ovu večitu temu koja je za neke porok, za druge strast a opet za izvesne i jedini pravi smisao života. Za razliku od drugih moj rob novca je devojka u godinama* (Dimitrijević 2010: 97–98). ♦ *Međutim, u toj knjizi pored naslednog tvrdičluka, opisuje se i ubistvo prestolonaslednika Ferdinanda, rat male Srbije protiv onda moćne austrougarske carevine, proliva se krv na sve strane, bosanske mladiće odvođe na robiju, defiluju vojske, sukobljavaju se strasti i ideali. Mislim da u tome delu ima puno sukoba ličnosti, ideja pa stoga i žive dramatike, koja se može govoriti na sceni, ali samo pri veštom odabiru pojedinosti* (Dimitrijević 2010: 99). ♦ *Drugim rečima, ona je predodređena da bude tvrdica, jer ima ljudi koji se rode da budu činovnici, oficiri, kaluđeri, ili neka od ostalih profesija. Jedino, čini mi se, pisci nisu rođeni da budu ništa drugo nego što jesu – stvaraoci. I prokletstvo njihovog poziva je u tome što nemaju drugog izbora, a to svet van njihove struke ne može da razume i zato nastaju sukobi, patnje i nesreće, počev od Vuka Karadžića, pa do danas najmlađih* (Dimitrijević 2010: 99). ♦ *Mislim da želju za štednjom u Gospodice ne bi trebalo pravdati, jer je rođena kao takva. Njen dijalog sa ocem u prvom delu knjige i poruka koju je on njoj ostavio u vezi sa životom i novcem pala je na plodno tlo. Ona je to u sebi prihvatila kako je to njoj odgovaralo* (Dimitrijević 1981: 99).

U vezi sa pitanjem da li su u Rajki Radaković obuhvaćene sudbine mnogih sličnih gospodica Andrić je odgovorio: *Može biti. Ne znam. Jedino što je, možda, u ovom slučaju novo to je žena tvrdica, a ne muškarac. Obično je to muškarac: i kod Molijera, i kod Sterije. A i kod mnogih drugih* (Pisac govori 1994: 57).

O razlozima za izbor žene tvrdice kao teme pisac kaže: *Ne bih mogao da se setim zašto me je baš to privuklo. Ali, ima sigurno još činjenica. Jedan strani pisac je jedanput rekao kako je opasno i teško ostavljati deci zavete. Rajku Radaković otac zavetuje da šteti misleći da će je time usrećiti, a time je unesrećuje. Roditeljskih zaveta se treba oslobađati ako nisu pozitivni i korisni* (Pisac govori 1994: 56–57). ♦ *Mene je u ovom slučaju zanimalo porok koji se zove škrtost. Ni u literaturi ni u životu taj mi problem nije bio nepoznat. Čitao sam Držića, Molijera, Steriju i tolike druge pisce koji su obrađivali ovu temu. I ne znam tačno kada se to dogodilo, ali jednog dana u meni se nešto usprotivilo, pa sam sam sebi postavio pitanje: zar su samo muškarci tvrdice? Koliko ja znam, taj porok ne bira ovog ili onog. I negde baš tada odlučio sam da u književnost unesem i lik žene kojom upravlja novac. Temu sam dugo istraživao, proveravao, mada čovek svugde lako može naići na škrte ljude* (Jandrić 1982: 137). ♦ *Sredina u kojoj sam odrastao imala je više takvih likova [kao Gospodica]. Trudio sam se da ih sve objedinim u GOSPODICI* (Dimitrijević 2010: 97).

odnos); maskulinizirujuća priroda, defeminizacija i brisanje atributa ženstvenosti; rodna i polna (a)simetrija, genderska (ne)ravnopravnost, diskriminacija; ženskost, ženstvenost, seksualnost, erotičnost; ženski habitus (opšti utisak, ukupni lik, cjelovita predstava); fizička i psihička ljepota; sloboda žene; žena kao *kapija na ulazu i na izlazu ovoga sveta* (SMRT U SINANOVOJ TEKLIJI); Gospodica kao žena i kao muškarac; (ne)ženski stil življenja, ponašanja i izražavanja; Rajka Radaković kao ime,¹⁴ metafora, hiperbola, litota, paradoks, oksimoron; ženski i muški markeri;¹⁵ jezik tijela (pogled, pokret, izgled, držanje, hod, grimasa, poza, gestikulacija); signali i simbolika odjeće, (ne)postojanje nakita i ukrasa.

Što se tiče mjesta glavne junakinje u Andrićevoj mreži ženskih likova sa imenom¹⁶ i bez imena¹⁷, nijedan od njih nije ni približno sličan Gospodici. Međutim, po neobičnosti (ekskluzivnosti, unikatnosti) Rajka Radaković dolazi u kontekst, prije svega, Lotike (zbog emancipacije i preuzimanja poslova pretežno vezanih za muškarce), Anike (zbog izdvajanja u društvu i socijalne nekompatibilnosti) i Mare Milosnice (zbog tragične sudbine).

¹⁴ Gospodičino ime i prezime počinje istim prvim slovima (**ra**): *Rajka Radaković*, što se primjenjuje i na drugi lik – *Rajka Rajkovića*, pri čemu se ime ponavlja u prezimenu.

¹⁵ Na pitanje Siniše Paunovića ima li nekog književnog i sadržajnog dodira između žene-muškarca u Isidorinim pripovijetkama i njegove Gospodice Andrić je odgovorio: *Nikakve, obe su muškobanje* (Paunović 2003: 168).

¹⁶ Agata (BIFE „TITANIK“), Agata Radaković (ZMIJA), Alisa (U ČELIJI BR. 115), Amalija Radaković (ZMIJA), Ana (CIRKUS, EKSKURZIJA, LETOVANJE NA JUGU), Ana Marija (TRAVNIČKA HRONIKA), Anica (PEKUŠIĆI, ZLOSTAVLJANJE), Anika (ANIKINA VREMENA), gospođa Davil (TRAVNIČKA HRONIKA), Darinka (OSATIČANI), Fata Osmanagić (NA DRINI ČUPRIJA), Gaga (NEMIRNA GODINA), Irena (PRE NESREĆE), Jekaterinka (PUT ALIJE ĐERZELEZA), Jela (O STARIM I MLADIM PAMUKOVIĆIMA), Jelena (JELENA ŽENA KOJE NEMA, EX PONTO), Jelenka (NA DRINI ČUPRIJA), Jelica (ZEKO), Jelka (TRAVNIČKA HRONIKA), Jevda (ZIMI), Julka (GEOMETAR I JULKA), Kata (ČILIM), Kata Bademlička (ČUDO U OLOVU), Katarina Maranska (ZNAKOVI), Katinka (PUT ALIJE ĐERZELEZA), Krstinica (ANIKINA VREMENA), Liza (SUSEDI), Lotika (NA DRINI ČUPRIJA), Mara (MARA MILOSNICA), Margarita (PANORAMA), Margita (ZEKO), Marija (ČILIM), Marijana (SUSEDI), Mila (MILA I PRELAC, U ZAVADI SA SVETOM), Nata (PORODINA SLIKA), Nevenka (O STARIM I MLADIM PAMUKOVIĆIMA), Olga (EKSKURZIJA), Rifka (LJUBAV U KASABI), Roza Kalina (NA OBALI), Smilja Srbi-janka (ZMIJA), Staka (NEMIRNA GODINA), Stanka (SARAČI), Švabica (ČORKAN I ŠVABICA), Zemka (PUT ALIJE ĐERZELEZA), Zorka (NA DRINI ČUPRIJA) i dr.

¹⁷ BAJRON U SINTRI, IGRA, JUTRO, LEGENDA O POBUNI, LICA, LJUBAVI, NA DRUGI DAN BOŽIĆA, NAPAST, PAKAO, PROKLETA AVLIJA, PRVI SUSRETI, PRAZNIČNO ROBINJA, SMRT U SINANOVOJ TEKLIJI, SUSRET, SVADBA, SVEČANOST, ŠETNJA, TRUP, U VODENICI, ZA LOGOROVANJA, ŽED, ŽENA NA KAMENU, ŽENA OD SLONOVE KOSTI i dr.

4. U kritici se rijetko konstatuje/ističe da je *GOSPODICA* (i) roman prostora. Čak se tvrdi da to nije, poput *NA DRINI ČUPRIJE* i *TRAVNIČKE HRONIKE*, roman vremena i prostora, već roman ličnosti,¹⁸ pa se prostor gotovo i ne razmatra (obično se, često usput, samo navodi da se radnja dešava u Sarajevu i Beogradu). Zbog neistraženosti datog problema analiza će se koncentrisati upravo na taj aspekt.¹⁹

5. Prostor *GOSPODICE*/Gospođice kao istraživački fenomen obuhvata nekoliko tematskih cjelina: paradigmatika prostora, naracija u prostoru, prostor naracije, odnosi u prostoru, percepcija, poetika prostora, likovi u prostoru, jezik prostora, medijalizacija prostora. Prostorni markeri ukazuju na različite horizontalne i vertikalne pozicije Gospođice i drugih likova: jedni dolaze u horizontalnom binarnom odnosu, drugi potenciraju horizontalnu difuziju ili kompaktnost, treći izražavaju linijski kontekst, četvrti signaliziraju procesualni rezultat na vertikalnoj osi.

6. U analizi spacijalizacije romana potrebno je odgovoriti na tri pitanja: koliko su Andrićev životni prostor (P_b) i stvaralački prostor (P_c) bitni za generisanje *GOSPODICE* i spacionalizaciju glavnog lika (P_a), da li između P_a i P_b , P_b i P_c vlada harmonija ili disharmonija i kako geografski i civilizacijski prostor Iva

¹⁸ „*GOSPODICA* je tipičan roman ličnosti [...] Druga dva romana (*TRAVNIČKA HRONIKA* i *PROKLETA AVLLJA*) su tipični romani vremena i prostora“ (Vučković 2011: 372).

¹⁹ Nešto više o prostoru u *GOSPODICI* piše Stanko Korać: „Čitalac želi da osjeti prostor u koji je stavljen junak romana, a taj se prostor može doživjeti ako se pisac služi prizorom kao načinom oblikovanja. Po načinu korištenja prostora, i uopće fizičkog svijeta, čitalac treba da zaključi što hoće pisac da kaže. U Andrićevu romanu detalji i prizori imaju tu svrhu da pokažu kako je pojedinac ugrožen, pritiješnjen, kako se nalazi u mraku, jer mu nije moguće da shvati svijet oko sebe. Univerzum junaka modernog romana nije više beskonačan, on je postao ograničen, čak tijesan. To se može utvrditi ako pogledamo Kafkine i Camusove romane, jer je u njima prostor tako organizovan da mi junaka gledamo u nekoliko važnih tačaka koje oblikuju baš taj ograničeni univerzum. Stoga se organizacija prostora i umjetnička suština romana da govori prizorima, slikama i opisima, ujedinjuje u Andrićevu romanu i tako dobivamo garanciju da se ova književna vrsta neće lako pretvoriti u onu pojavu koja bi je potpuno negirala. Ovdje se može govoriti o tome koliko Andrićev roman mijenja tradicionalnu strukturu i koliko je moderna struktura, prema tome, vidljiva“ (Korać 1999: 106–107). Krešimir Nemec govori o konceptu dvaju svjetova: jednog vidljivog i nevidljivog, jednog okrenutog napolje i drugog okrenutog unutra, što preslikava čovjekovu dvojnost: duše i tijela, razumskoga i nagonskoga, svjesnoga i nesvjesnoga: „Dualistički nazor stalno je prisutan u Andrićevu opusu od mladenačkog *EX PONTA*. Ipak ‘slučaj’ Rajke Radaković ne da se svesti u okvire takve jednostavne dihotomije“ (Nemec 2013: 220). Peter Tirgen ukazuje na to da *GOSPODICA* ima okvirnu konstrukciju, a time i cirkularni sklop: „Doduše, ceo srednji deo romana opet je oblikovan hronički linearno, tako što Gospođici, jedne večeri, u retrospektivi sećanja, sukcesivno promiče pred očima *ceo njen život*“ (Tirgen 1996: 282).

Andrića koreliraju sa P_a . Prostori P_a , P_b i P_c dolaze kao dinamičke i statičke kategorije: dinamičke – u kome se pravcu vrši kretanja, a statičke – gdje se neko ili nešto nalazi.

7. Ako uporedimo prostore u Andrićevoj „bosanskoj trilogiji“, konstatovaćemo da se radnja NA DRINI ČUPRIJE i TRAVNIČKE HRONIKE odvija uglavnom na jugu, u Bosni, a PROKLETA AVLIJA ima kao mjesto dešavanja istok (Turska).²⁰ Radnja GOSPODICE teče iz pravca juga ka sjeveroistoku (Sarajevo → Beograd). To je jedini piščev roman nastao tokom rata koji u naslovu nema spacionemu poput *ćuprije*, *Travnika* i *avlije* (NA DRINI ČUPRIJA, TRAVNIČKA HRONIKA, PROKLETA AVLIJA). GOSPODICA, slično PROKLETOJ AVLIJI, nema izraženu zapadnu komponentu, za razliku od TRAVNIČKE HRONIKE, u kojoj se ona snažno sudara sa Istokom, i romanom NA DRINI ČUPRIJA, u kome Zapad dolazi do izražaja u jednom dijelu. U GOSPODICI nema ni Orijenta.

8. Prostor opisan u ovom romanu velikim je dijelom autobiografskog karaktera.²¹ Piščev životni areal ne podudara se, međutim, u potpunosti sa fabularnim Rajke Radaković.

9. Glavna junakinja romana bila je u Sarajevu do 1919. godine²², dok se autor u njemu nalazio od 1892. do 1894. i od 1903. do 1912 (dakle 11–12 godina). U Beogradu Gospodica ostaje od 1919. pa do smrti 1935, a Andrić svraća u njega samo povremeno i duže se ne zadržava (nepunih pet godina): od 1919. do 1920, od oktobra 1922. do januara 1923, od 1925. do 1926, od 1933. do 1935.

10. U GOSPODICI postoje dva prostora – temeljni i digresijski. Temeljni suštinski predodređuje roman, glavnu junakinju i autora, a digresijski ima periferni karakter. U kategoriju temeljnog spadaju Sarajevo i Beograd, a digresijski su svi ostali. Temeljni prostor je naracijski jaka kategorija, a digresijski slaba.

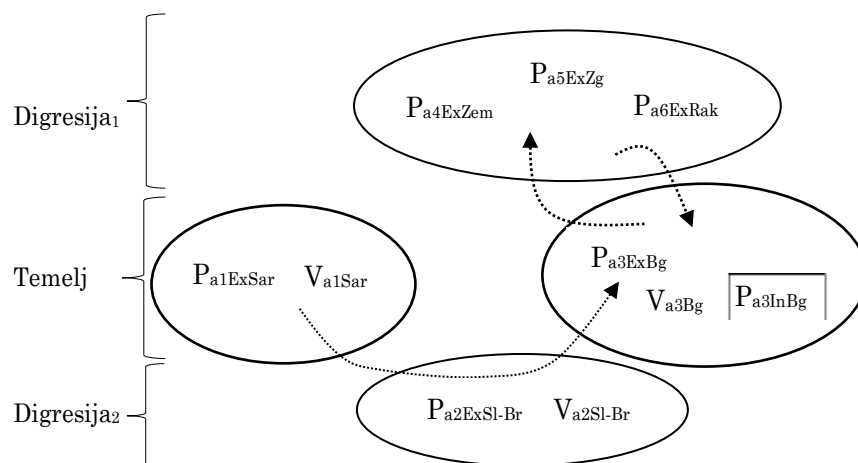
Beogradski period je junakinjino temeljno vrijeme, dok digresijsko čini prinudni izlazak u Zemunu 1919 (voz nije mogao stići na Željezničku stanicu zbog porušenog mosta pa je put završen ladom), izlet kolima Rajka Rajkovića u Rakovicu i kratak odlazak u Zagreb.

²⁰ To znači da su Andrićevi romani izrazito orijentisani ka Istoku, ali sa jasnom polarizacijom: samo se u PROKLETOJ AVLIJI glavna radnja ne dešava na „našim“ prostorima.

²¹ „Primetivši da se i Flober poistovećivao sa likovima svojih romana, upitah Andrića koliko u tom romanu GOSPODICA ima i njega kao pisca? Na to Andrić se od srca nasmejao i kazao: – Pa, znate, kao što je slučaj i sa Floberovom *Gospođom Bovari*, normalno je da u mom romanu GOSPODICA ponegde ima i mene... Da toga nema ko zna šta bi se desilo sa psihologijom glavne ličnosti...“ (Dimitrijević 2010: 99–100).

O hrvatskoj autobiografskoj prozi v. Sablić Tomić 2008.

²² Pisac ne daje podatak o tome kada je Rajka Radaković rođena.

Ilustr. 1

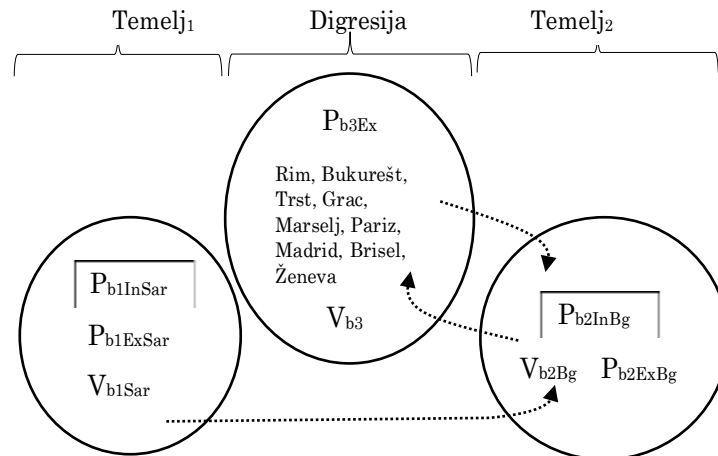
Dinamička matrica Rajke Radaković
Sarajevo – Beograd – Zagreb – Beograd

$P_{a1ExSar}$ – spoljni prostor: Sarajevo	P_{a3InBg} – unutrašnji prostor u Beogradu
$P_{a1InSar}$ – unutrašnji prostor u Sarajevu	V_{a3Bg} – vrijeme u Beogradu
V_{a1Sar} – vrijeme u Sarajevu	$P_{a4ExZem}$ – spoljni prostor: Zemun
$P_{a2ExSl-Br}$ – spoljni prostor: Slav. Brod	P_{a5ExZg} – spoljni prostor: Zagreb
$V_{a2Sl-Br}$ – vrijeme u Slavonskom Brodu	P_{a6ExBg} – spoljni prostor: Rakovica
P_{a3ExBg} – spoljni prostor: Beograd	

11. Andrić nema od 1919. do 1935. temeljni prostor budući da tada boravi najvećim dijelom u diplomatskoj misiji u sedam zemalja i u devet gradova (Rimu, Bukureštu, Trstu, Gracu, Marselju, Parizu, Madridu, Briselu, Ženevi) koji nisu previše literaturizirani i inkorporirani u piščev opus pa i u ovo djelo.²³ U digresivnom prostoru Andrić je ostao u raznim okolnostima: kao diplomata otprilike 11 godina, student dvije i po godine (u Zagrebu, Beču i Krakovu), zatvorenik osam mjeseci (u Mariboru). U Zagrebu je proveo oko dvije i po godine (od oktobra 1912. do početka aprila 1914, od 28. juna do 17. jula 1914, od 7. novembra 1917. do početka oktobra 1919). U tom se gradu upisao 1912. na Mudroslovni fakultet Kraljevskog sveučilišta i ostao do početka aprila 1913, kada je prešao na studij u Beč da bi se početkom decembra 1913. ponovo vratio u grad pod Sljemenom i u njemu zadržao do početka aprila 1914. Tu je ponovo došao iz Krakova nakon vijesti o sarajevskom atentatu 1914. Andrić još jednom stiže u Zagreb, i to 1917, na liječenje (zbog bolesti pluća) u Bolnici Milosrdnih sestara, gdje ostaje čitavu

²³ Pariz i Brisel su mjesta u kojima poslovno boravi Rajko Rajković.

1918. i sve do oktobra 1919. Dakle, Andrić boravi u tome gradu od 1912. do 1914. i od 1916. do 1919 (nekih pet godina).

Ilustr. 2

Dinamička matrica Iva Andrića

Sarajevo – Beograd – Zagreb – Beograd

$P_{b1ExSar}$ – spoljni prostor: Sarajevo

P_{b2InBg} – unutrašnji prostor u Beogradu

$P_{b1InSar}$ – unutrašnji prostor u Sarajevu

V_{b2Bg} – vrijeme u Beogradu

V_{b1Sar} – vrijeme u Sarajevu

P_{b3Ex} – spoljni prostor: Evropa

P_{b2ExBg} – spoljni prostor: Beograd

V_{b3} – vrijeme u Evropi

Piščev temeljni prostor do 1912. godine je Sarajevo. Najznačajniji dio života u austrougarskom periodu pisac vezuje za taj grad. On u njemu ostaje otprilike 12 godina (od 1892. do 1894. i od 1903. do 1912), uz povremena kraća navraćanja, posebno na putu za Višegrad. U gradu na Miljacki išao je u Veliku gimnaziju i tu maturirao 1912.

12. Postoji izrazit nesklad između piščevog životnog i stvaralačkog prostora: Andrić živi 12 godina na Zapadu, ali ga vrlo malo ili gotovo uopšte umjetnički ne osmišljava i odslikava. On boravi na Zapadu a piše o Istoku. Piščevi romani uglavnom su orijentisani ka Istoku, ali sa jasnom polarizacijom: samo u posljednjem (PROKLETOJ AVLIJI) glavna radnja se dešava u Turskoj, dok se u svim drugim taj prostor pojavljuje kao nešto sekundarno, kao faktor djelovanja na područje Bosne. Istok je u Andrićevim proznim tekstovima dvostruke prirode – onaj koji prevladava je „uvezen“, implementiran, presađen, transponiran na piščev zavičaj (Bosnu) i onaj koji je mnogo rjeđi – netransponirani, iskon. Ova dva istoka pojaviće se gotovo na isti način i u njegovim pripovijetkama, u kojima je istočni prostor orijentir za bosanski prostor. Transponovani Istok se naslućuje, naznačava nazivima tekstova sa orijentalizmima i orijentalnim imenima: U MUSAFRIHANI, SMRT U SINANOVOJ TEKLIJI, MUSTAFA MADŽAR, PUT ALIJE ĐERZELEZA, PRIČA O VEZIRIVOM SLONU itd. Ali se u njima više govori o ljudima sa domaćeg područja nego iz

same Turske. Što se tiče Zapada, on je u lirici i poeziji u prozi potpuno periferan. U romanima mnogo ga više ima, prije svega u TRAVNIČKOJ HRONICI, u kojoj se snažno sudara sa Istokom, ali u romanu NA DRINI ĆUPRIJA tek na kraju. GOSPOĐICA nema izraženu zapadnu komponentu, u njoj nema ni orijentalne.

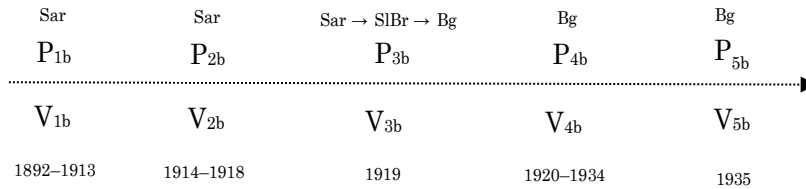
Kada se desio Sarajevski atentat (28. juna 1914), Andrić se nalazio u Krakovu, a Gospođicu je ostavio da bude svjedok tog istorijskog čina.²⁴ Dakle on je tada u digresijskom prostoru, a glavna junakinja u temeljnom. Rajku Radaković opisuje kao da se tada nalazi(o) u njenom prostoru i vremenu, dakle kao sveznajući autor. Zagreb je za junakinju bio isključivo digresijski prostor jer je tamo bila samo jednom (radi posjete banci).²⁵ Međutim, taj je grad za autora topofobičan, budući da nije izazivao pozitivne emocije.²⁶ U vrijeme od 1914. do 1919. Gospođica se nalazi u Sarajevu, a autor je od 17. jula do 15. avgusta 1914. u Splitu i u vozu na relaciji Split – Šibenik – Rijeka – Zagreb – Šekeneš – Pešta – Maribor, od 18. avgusta 1914. do 20. marta 1915 u Mariboru, od sredine marta

²⁴ Atentat i rat, posebno Prvi svjetski, Andrić je imao kao motiv u nizu djela: GOSPOĐICA, RZAVSKI BREGOVI, NA DRINI ĆUPRIJA, ZANOS I STRADANJE TOME GALUSA, PRVI DAN U SPLITSKOJ TAMNICI. Ljeto 1914. bilo je neobično, toplo i prijatno, ali je odisalo i čudnim predosjećanjima (Andrić 1994: 14) i zanosima (ZANOS I STRADANJA TOME GALUSA). To je ljeto bilo prava suprotnost onome što se glavnom junaku (samome piscu) dešavalo (PRVI DAN U SPLITSKOJ TAMNICI). Viđenje početka Prvog svjetskog rata, njegovog trajanja i kraja Andrić je najbolje dao u romanu GOSPOĐICA: *Nedelja 28. juna 1914. nije se ni po čemu razlikovala od svih ranijih nedelja [...] Na nebu je bilo još rumenog sjaja i nad celom varoši jutarnje svežine, ali je suprotna obala Miljacke, sa kejom, bila već oživela. Vrveli su pešaci, tutnjale kočije i sa šumom prolazili automobili u kojima su se videli ljudi u paradnim uniformama jarkih boja, koje su izgledale kao procvetale na letnjem danu.* U njemu se podrobno opisuje kako je Gospođica vidjela i doživjela Sarajevski atentat (*Nesumnjivo veliki potres koji prevazilazi daleko krug ove varoši [...]*, Andrić 1981/III: 89) i sve što je poslije toga uslijedilo. U petom poglavlju odslikane su četiri ratne godine u Sarajevu. O odnosu Iva Andrića prema ratu, posebno Prvom svjetskom ratu v. Tošović 2015^a, 2015^b, 2016.

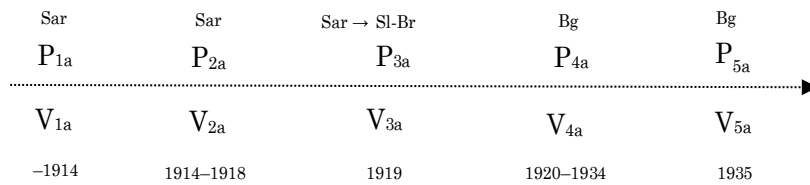
²⁵ *Velika privredna i novčana kriza koja je nastala oko 1930. godine prisilila je Gospođicu da se pokrene iz toga mira, ali ne da stiće, nego da brani stečeno. Kad se osetilo kolebanje u poslovanju banaka, ona je bila među prvima koji su povukli svoje uloge i sprečili da se „zamrznu“. Morala je čak da zatvori kuću i da putuje u Zagreb zbog novca koji je imala tamo u Srpskoj banci.*

²⁶ Up.: *Ko zna je li Hrvatska najmizernija zemlja u Evropi, ali ja znam, da je Zagreb najbednije mesto u Hrvatskoj jer mi, mrki i ozbiljni sinovi s juga, ne možemo da nagjemo smisla u ovom crvotočnom i alkoholičnom gradu, gde masna jela uspavljaju duh i gde vino oči vara* (Andrić/Durbešić 2000: 27). *Ali se kunem svojom dušom da me ovaj grad neće pokopati, ni ovaj život svladati!* (Andrić/Durbešić 2000: 28). *Interesantan je taj nesrećni, alkoholični i crvotočni grad, interesantni su ljudi njegovi, s sve je skupa žalosno* (Andrić/Durbešić 2000: 31).

1915. do sredine jula 1917. u Ovčarevu kraj Travnika (nekoliko mjeseci u Zenici), od 1917. do marta 1919. u Zagrebu, od marta do avgusta 1919. u Dubrovniku, Splitu i Sutivaru na Braču, u avgustu u Višegradu, od septembra u Zagrebu, od oktobra u Beogradu.²⁷

Ilustr. 3
Hronotopska matrica Iva Andrića

Ilustr. 4
Hronotopska matrica Rajke Radaković

13. U tumačenju Andrićevog života i stvaralaštva prostorna dimenzija je značajna kao i za sve umjetnike.²⁸

14. Postoje dva tipa autorovog prostora: životni (prostor na kome pisac živi) i stvaralački (prostor koji umjetnički doživljava, obrađuje, transformiše i opisuje). Što se tiče analize životnog prostora, za nju mora postojati orijentir iz koga se on fokusira, odnosno perspektiva iz koje se on vidi. Ovdje je očigledno da treba razlikovati širi i uži prostor. Prvi čine države u kojima je Andrić živio i stvarao: Austrija, Italija, Španija, Švajcarska, Francuska, Belgija i Njemačka. U njima se Andrić nalazio u periodu od 1920. do 1941. U sjeveroistok spadala bi Srbija (povremeno boravci od 1924. do 1941. i stalno od ove posljednje godine) i Rumunija (1921), u sjever Poljska (1914), a u jug Bosna i Hercegovina (1892–

²⁷ Više o Andrićevom životu v. Đukić Perišić 2012^b, 2015, Glišović 2012, Hadžihasanović 2006, Juričić 1989, Karaulac 1980, 2000, 2006, 2008, Peković/Kljajić 2012, Popović 1981, 1991, 1992, 2005, Šipovac 2009, Tošović 2008, 2010, 2011^a, 2011^b, 2012^a, 2012^b, 2013, 2014, 2015^a, 2015^b, 2015^c, 2016.

²⁸ Analiza piščevog životnog i tekstualnog prostora obično se svodi na relaciju Istok – Zapad, čemu je posebno doprinijela Isidora Sekulić stavovima iznesenim još u vrijeme prve faze Andrićevog stvaralaštva.

1912, 1915–1917) i Dalmacija (kraći boravci tokom čitavog života). Sjeverozapad bi činile Hrvatska bez Dalmacije i Slovenija (1912–1915, 1917–1918).

Andrićevo životno i stvaralačko ishodište čini trougao Sarajevo – Višegrad – Travnik, u kojima je proveo 24 godine (u Sarajevu 11–12, Višegradu 10 i u Travniku/Ovčarevu/Zenici 2). Kod Rajke Radaković nema ni trougla ni četverougla – sve se dešava na relaciji Sarajevo – Beograd (sa malom zagrebačkom digresijom).²⁹

Andić je veći dio života (oko 45 godina) proveo na sjeveroistoku (u Beogradu, uz godinu dana života u Bukureštu to je 46). Drugi po dužini je boravak na jugu – 20-tak godina (u Višegradu, Sarajevu i Travniku). Slijedi zapad (oko 10 godina: Rim, Trst, Grac, Bukurešt, Madrid, Marselj, Paris, Ženeva, Brisel, Berlin). Najmanje vremena ostao je na sjeverozapadu (u Mariboru oko sedam mjeseci i u Zagrebu oko dvije godine). U austrougarskom periodu (1892–1922) dominira jug (BiH), sa kraćom sjeverozapadnom dimenzijom (Slovenija, Hrvatska), a još kraćom zapadnom (Beč) i sjevernom (Poljska). Grački period (1923–1924) prolazi isključivo na zapadnom prostoru, diplomatski period (1925–1941) gotovo je u potpunosti zapadni (Italija, Španija, Švajcarska, Francuska, Belgija, Njemačka), jer Andrić samo godinu dana (1922) boravi na sjeveroistoku (Bukurešt), c) karantinsko-kulminacijski period (1941–1945) teče u cjelosti na sjeveroistoku (Beograd), d) aktivističko-kreativni period (1945–1961) ima kao stalan prostor sjeveroistok (Beograd) i povremeno, „gostujući“ istok (Turska, SSSR, Kina), jug (Višegrad, Sarajevo, Travnik, Počitelj, Herceg Novi, Dubrovnik, Split...) i sjeverozapad (Bled...)³⁰

15. Ako topografsku matricu Gospođice nanese na Andrićevo, dobićemo sljedeću sliku. Topos Rajke Radaković čine dva temeljna prostora: Sarajevo ($P_{a1ExSar}$) i Beograd (P_{3ExBg}) te dva digresijska: Slavonski Brod ($P_{a2ExSl-Br}$) i Zagreb (P_{a4ExZg}). Matrica Iva Andrića pokriva takođe dva temeljna prostora – Sarajevo ($P_{a1ExSar}$) i Beograd (P_{3ExBg}). Autorov i junakinjin digresijski prostor se razlikuju: Gospođičin Slavinski brod ($P_{a2ExSl-Br}$) dolazi kao spojnica, značajna karika između $P_{a1ExSar}$ i P_{3ExBg} ,³¹ dok je Andrićev $P_{b2Sl-Br}$ manje relevantan kao životni, a više kao

²⁹ Postoji još jedna relacija – ona između dvije druge fabularne tačke: zavjeta oca i njegove realizacije (Vučković 2011: 361). Andrić ističe: *Njen dijalog sa ocem u prvom delu knjige i poruka koju je on njoj ostavio u vezi sa životom i novcem, pala je na pogodno tle* (Dimitrijević 2010: 99). *Jedan strani pisac je jedanput rekao kako je opasno i teško ostavljati deci zavete. Rajku Radaković otac zavetuje da štedi misleći da će se time usrećiti, a time je unesrećuje. Roditeljskih zaveta se treba oslobađati ako nisu pozitivni i korisni* (Pisac govori 1994: 57).

³⁰ Više o stranama svijeta u životu i stvaralaštvu Iva Andrića v. Tošović 2012^c.

³¹ Kao digresijski prostor ovdje ne uključujemo kratak izlet kolima Rajka Rajkovića u Rakovicu.

stvaralački jer se u njega smješta sporedna ali važna radnja više djela, prije svega PISMA IZ 1920. Kad je u pitanju Zagreb (P_{a4ExZg}), situacija je obrnuta: on je u Rajkinom životu potpuno periferan, a u Andrićevom bitan (iako topofobičan).

Digresijski prostori Gospođice $P_{a2Sl-Br}$ i P_{4ExZg} nemaju unutrašnjeg prostora, ali on dolazi na relaciji Sarajevo – Slavonski Brod (prostor voza).

16. U poetici prostora ovog romana posebno mjesto zauzimaju heterotopije (mjesto koja su istovremeno realna i fiktivna, u kojima međusobno djeluju i objedinjuju se razni prostori i razna vremena, prostori koji integrišu prostor i prostor, vrijeme i vrijeme, imaginaciju i stvarnost). Dva su bitna uslova za ovu prostorno-vremensku kategoriju: postojanje realnog prostora i njegova imaginacija, virtualizacija. U heterotopiji se ne radi o utopijskom prostoru ili isključivo virtualnom, imaginarnom, fiktivnom, a takode čisto hronotopskim, već o odražavanju realnog prostora, specijalizaciji vremena i pojavi drugog i trećeg prostora. U njoj realna mjesta reprezentuju druga mjesta ali osporeno, okrenuto i suprotstavljeno, pri čemu dolazi do spoja stvarnog i fantastičnog, realnog i magičnog. Heterotopija nikad nije isključivo samo jedan prostor (realni), nego je istovremeno stvarni i nestvarni. Ona je neki plus-prostor, ali nije nula-prostor, minus-prostor (utopija), samo prostor i samo hronotop. To je, dakle, spacijalna drugost, koja podrazumijeva pojavu objekta na neobičnom mjestu. Za heterotopiju karakterističan je spoj suprotnosti, sudar poželjnog i nepoželjnog: volutativnog i nevolutativnog, elemenata različitih prostora, dislokacija nepoželjnog u poželjno, i obrnuto. Koordinatni heterotopijski sistem čini prostor realnosti i prostor fikcije, prostor prošlog i sadašnjeg vremenena. Prostor (topos) i vrijeme (hronos) obrazuju leguru sastavljenu od heterotopije (spoja različitih prostora) i heterohronopije (spoja različitih vremena). Ako se i jedna i druga istovremeno realizuju, nastaje heterotropohronija. U heterohronizmu interakciju obrazuju dva vremena (heterohronosi) i dva prostora (heterotroposi) – ulazna i izlazna. U heterotopiji dolazi do izražaja heterogenost prostora i vremena. Postoje prostori dislokacije i prostori autodislokacije. Prostori mogu biti prostori statike i prostori dinamike. Prostore i vremena može da odlikuje dvostruka imaginacija – narijska i personalna. Prostor koji se pri tome potencira, fokusira jaki je prostor (kod Andrića je izrazito je takav san).³²

17. U GOSPODICI postoje još tri vrste prostora: denotativni (realni), signifikativni (spoznajni, pojmovni) i izražajni (jezički). Signifikativni prostor dolazi kao ekstraperciptivni (kao odslikavanje okolnog prostora) i autoperceptivni (kao slika o „sebe-prostoru“).³³ Prvoprostor (objektivni, fizički, realni) čini eksterni

³² Više o heterotopiji v. Foucault 2002, Foucault 2008, Fuko 2005, Foucault-www, Jakovljević 2012, Marinković 2012.

³³ U drugim istraživanjima izdvajaju se prostori tipa: stvarni (na geografskoj karti), geopolitički (državne tvorevine), simbolički, fiktivni (Oraić Tolić 2013^b: VII). O dinamici

prostor Rajke Radaković, drugoprostor njen subjektivni, mentalni, imaginarni, ekstraperciptivni i autoperceprivni, a trećeprostor življeni, društveni prostor.³⁴

18. Osnovne heterotopije GOSPODICE/Gospodice čine prostori vjerske svijesti, groblja, snovi i raskršća.

19. Jedna od specijalnih kategorija u GOSPODICI je prostor vjerske mržnje u Bosni, omeđen Sarajevom, i još uže – Baščaršijom, gdje na nekih četiri stotine kvadratnih metara stoljećima žive stanovnici muslimanske, pravoslavne, katoličke i jevrejske vjere. Oni stvaraju neobičnu heterotopiju, koju čini mržnja u realnom prostoru i realnom vremenu transponovana u drugi prostor i drugo vrijeme.

Pripadnici triju glavnih vera, oni se mrze međusobno, od rođenja pa do smrti, bezumno i duboko, prenoseći tu mržnju i na zagrobni svet koji zamišljaju kao svoju slavu i pobjedu a poraz i sramotu komšije inoverca. Rađaju se, rastu i umiru u toj mržnji, toj stvarno fizičkoj odvratnosti prema susedu druge vere, često im i ceo vek prođe a da im se ne pruži prilika da tu mržnju ispolje u svoj njenoj sili i strahoti; ali kad god se povodom nekog krupnog događaja pokoleba ustaljeni red stvari i razum i zakon budu suspendovani za nekoliko sati ili nekoliko dana, onda se ta rulja, odnosno jedan njen deo, našavši najposle valjan povod, izliva na ovu varoš, poznatu inače zbog svoje uglađene ljubaznosti u društvenom životu i slatke reči u govoru.

Mržnja djeluje vertikalno: isplivava odozdo nagore, na površinu.

Tada sve one dugo zadržavane mržnje i pritajene želje za rušenjem i nasiljem, koje su dotle vladale osećanjima i mislima, izbiju na površinu i, kao plamen koji je dugo tražio i najposle dobio hrane, zagospodare ulicama, i pljuju, ujedaju, lome, sve dok ih neka sila, jača od njih, ne suzbije ili dok ne sagore i malakšu same od svoga besa. Zatim se povlače, kao šakali podvijena repa, u duše, kuće i ulice, gde opet ožive godinama pritajene, izbijajući samo u zlim pogledima, ružnim uzrečicama a opscenim pokretima.

Taj sarajevski bes mrzosti, koji stolicima neguju razne verske ustanove, kome pogoduju klimatske i društvene prilike a podržava ga razvoj istorije, izbio je i sada i sručio se na ulice modernog dela grada koje su građene sa drugim pretpostavkama, za drugačiji red i način ophođenja.

pripovjednog prostora (kartografiji sjećanja, običnom i neobičnom u prostoru, priči i sjenici, književnom i slikarskom prostoru) v. Jovanović 2016, o vremenu i prostoru u ZLATNOM RUBU Borislava Pekića v. Lazić 2016, o književnom prostoru Morisa Blanša (Blanchot 2015), a o poetici prostora Gastona Bašlara (Bašlar 2005).

³⁴ U Lefevrovom modelu (Lefevr 2015) sve se združuje u Trećeprostoru: subjektivnost i objektivnost, apstraktno i konkretno, realno i imaginarno, shvatljivo i nezamislivo, ponovljivo i različito, struktura i djelovanje, um i tijelo, svjesno i nesvjesno, disciplinarno i transdisciplinarno, svakodnevni život i nezavršena povijest (Lefebvre 2013).

Andrić iz prostora sarajevske vjerske mržnje šalje Gospodicu u Slavonski Brod kao što je poslao tamo doktora Maksa Levenfelda (PISMO IZ 1920),³⁵ ali sa bitnom razlikom: Gospodičin dolazak na veliko balkansko željezničko raskršće znači definitivni raskid sa prostorom koji se napušta, a Levenfeldov dolazak na to mjesto služi da se još više potenciraju uspomene na prostor mržnje. Što se tiče lokacije u Sarajevu, Andrićev junak stanovao je tamo gdje je bila i Rajkina kuća – na obali Miljacke. To je i autorov životni prostor (Bistrik). U odnosu na Rajkinu gospodsku kuću i Levenfeldovu *lepu kuću* pisac ima samo *sirotinjski stan* (PISMO IZ 1920) u ulici Basamac i (*neuglednoj ulici [...], kod nagnutih sivih taraba*, u kojoj je nad *povaljenom ogradom cvala u gustom spletu zova i širila jak, težak miris* koji je autoru *dolazio kao miris života samog*).³⁶ Ali pišćevo mjesto stanovanja je malo poviše Levenfeldove i Rajkine kuće pa je i njegova opservacijska tačka visočija, što pretpostavlja dublje prostorno motrenje, prodiranje i predstavljanje.

Levenfeld je autorov školski drug, ali stariji.³⁷ Oba stižu istim vozom u Slavonski Brod, ali to saznaju tek prilikom presjedanja.

A sada, posle nekoliko godina, mi smo se našli, evo opet, na ovoj ružnoj i dosadnoj stanici. Putovali smo od Sarajeva do evo istim vozom, a nismo to znali i tek ovde smo se videli; sad čekamo neizvesni dolazak beogradskog voza (PISMO IZ 1920).

Slavonski Brod je jedna od Andrićevih mnogobrojnih tačaka u kojima je boravio prije nego što je Rajku Radaković uputio u njega 1919, a Maksa Levenfelda 1920. To se vidi i iz pišćeve prepiske:

U Brodu sam prespavao nedjelju, a u ponedjeljak popodne sam stigao ovamo, gdje me dočekaše kao zabludjelog sina, koji bi izgubljen i nađe se (PISMO JEVGENJI GOJMERAC) ♦ *Bos. Brod – 21. III. 1915* (PISMO MAJI NIŽETIĆ).

³⁵ *Železnička stanica u Slavonskom Brodu* (PISMO IZ 1920). *I ja izronih na stvarnost hladne noći na željezničkoj stanici u Slavonskom Brodu* (PISMO IZ 1920). ♦ „*Dragi, stari prijatelju, kad smo se ono slučajno sreli u Slavonskom Brodu, naš razgovor je bio iskidan i mućan [...]*” (PISMO IZ 1920).

³⁶ U tekstu KAKO SAM ULAZIO U SVET KNJIGE I KNJIŽEVNOSTI Andrić ovako opisuje taj prostor: [...] *ja sam često napuštao našu neveselu sobu i strmim sokacima, po izlokanoj strmoj kaldrmi, slazio dole u ravni i lepši deo grada*. Sličan opis nalazimo u pripovijeci ČILIM (1948): *To je jedna od onih malih sarajevskih kućica u dnu Bistrika koje izgledaju kao da su poklekale pred velikim usponom, u kojima vlada neka čista i svetla sirotinja i u kojima je jedini raskoš leti saksija mindušice, a zimi red dunja na rafu iznad dušekluka*.

³⁷ *Zajedno smo išli u sarajevsku gimnaziju, samo što je on bio za tri razreda preda mnom, što u tim godinama znači mnogo* (PISMO IZ 1920). ♦ *On je otišao u Beč da studira medicinu. Jedno kratko vreme smo se i dopisivali, ali prepiska je zapela. Vidali smo se ponekad o raspustu, ali bez stare prisnosti. Zatim je došao rat, koji nas je potpuno rastavio* (PISMO IZ 1920).

Sve troje: Gospođica, Levenfeld i autor i čekaju u raznim vremenima (realnim i fikcionalnim) da pređu u beogradski voz. Ali samo Andrićev junak i junakinja napuštaju zauvijek prostor mržnje. Levenfeld namjerava da ode u Argentinu ili Boliviju,³⁸ a Rajka se ne dvoumi – ona definitivno odlazi u Beograd. Autor PISMA ne napušta prostor mržnje (što direktno konstatuje i Levenfeld).³⁹ On, istina, unosi izvjesnu dozu sumnje, ali ga njegov školski drug razuvjerava.⁴⁰ Slavonski Brod generiše mnemičku heterotopiju – sjećanje na prostor mržnje koji se napušta.

[...] a i ja ću se cijelog života nositi sa sjećanjem na Bosnu, kao sa nekom bosanskom bolešću kojoj je uzrok, ni sam ne znam pravo, da li u tome što sam se u Bosni rodio i odrastao ili što se nikad više neću vratiti u nju. Svejedno (PISMO IZ 1920).

Gospođica ulazi u heterotopiju, ali bez prostora mržnje kao centra, već prostora novca. Kada je u pitanju treći akter – autor, prostor mržnje ostaje kao motiv do kraja života.

U Slavonskom Brodu dolazi do preplitanja sna i jave: *Na neobičnom mestu, u neobično doba i razgovor postaje neobičan, pomalo kao u snu (PISMO IZ 1920)*, a rasplet heterotopije se odlaže dodatnim dijalogom:

– Dobro, može li da se zna šta je to od čega ti bježiš iz Bosne? – pitao sam ja s neobazrivošću sa kojom su tada ljudi mojih godina postavljali pitanja.

– Pa, „može da se zna“, samo to nije lako ovako u prolazu, na stanici, ukratko kazati. A kad bih ipak morao jednom riječju da kažem šta je to što me goni iz Bosne, ja bih rekao: mržnja (PISMO IZ 1920).

i opisom prostora:

I ja izronih na stvarnost hladne noći na željezničkoj stanici u Slavonskom Brodu. Vetar je bivao sve jači i sve hladniji, svetlosti su žmirkale i promicale u daljini, sitne lokomotive su zviždale. Nad nama je nestalo i ono malo neba sa retkim zvezdama,

³⁸ *On je već prve godine rata završio studije, a zatim je bio kao lekar na svim austrijskim frontovima, služeći uvek u bosanskim pukovima. Za vreme rata otac mu je umro od pegavog tifusa, a majka je napustila Sarajevo i preselila se u Trst kod svojih. Maks je proveo nekoliko poslednjih meseci u Sarajevu, koliko mu je trebalo da uredi svoje stvari. U sporazumu sa majkom prodao je onu očevu kuću na obali Miljacke i veći deo stvari. Sad putuje u Trst majci, a odande misli dalje, u Argentinu, možda i u Boliviju. Ne izjašnjava se otvoreno o tome, ali tek, napušta Evropu zauvek (PISMO IZ 1920).*

³⁹ *I dok ja palim jednu cigaretu o drugu, on govori nekako usiljeno bezbrižno, kao da time odgoni druge, teže misli: – Eto, nas dvojica smo se doхватili širokog kolosijeka, a to znači: uhvatili smo kvaku vrata koja vode u veliki svijet. Ostavljamo Bosnu. Ja se u nju nikad ni vratiti neću, ali ti hoćeš (PISMO IZ 1920).*

⁴⁰ *– Ko zna? – upaduh zamišljeno, gonjen onom naročitom sujetom po kojoj mladi ljudi vole da svoju sudbinu vide u dalekim zemljama i na neobičnim putevima.*

– Ne, ne, ti ćeš se svakako vratiti – kaže moj saputnik pouzda no kao da postavlja dijagnozu [...] (PISMO IZ 1920).

samo magla i dim stvaraju dostojan pokrivač za ovu ravnicu na kojoj čovek, čini mi se, do očiju tone u crnu masnu oranicu (PISMO IZ 1920).

Odlazak u heterotopiju prekida dolazak voza – vremena više nema da se sazna zašto pišćev školski drug napušta bosanski prostor mržnje.

U tom trenutku začu se iz daljine tutanj brzog voza i odmah zatim njegov težak pisak, potmuo, kao da dolazi ispod betonskog svoda. Cela stanica odjednom ožive. Stotine dotad nevidljivih prilika digoše se u tami i počеше da trče u susret vozu. Skočismo i nas dvojica, a gužva u koju smo zapali sve više nas je rastavljala. Uspeo sam samo još da mu doviknem svoju beogradsku adresu.

Kao i Gospodica, autor PISMA IZ 1920. putuje za Beograd i, kao ona, stiže u njega. Tu dobija pismo iz Trsta od Levenfelda u kome ovaj podrobno opisuje prostor mržnje i svoje „bežanje“ iz Bosne. Rajka ne bježi od vjerske mržnje, već iz finansijskih razloga i neuklapanja u sredinu, ponajprije zbog posljedica ekstremnog tvrdićluka i zanemarivanja svega socijalnog.

Bosna je divna zemlja, zanimljiva, nimalo obična zemlja i po svojoj prirodi i po svojim ljudima. I kao što se pod zemljom u Bosni nalaze rudna blaga, tako i bosanski čovek krije nesumnjivo u sebi mnogu moralnu vrednost koja se kod njegovih sunarodnika u drugim jugoslavenskim zemljama rede nalazi. Ali vidiš, ima nešto što bi ljudi iz Bosne, bar ljudi tvoje vrste, morali da uvide, da ne gube nikad iz vida: Bosna je zemlja mržnje i straha (PISMO IZ 1920). ♦ Da, Bosna je zemlja mržnje. To je Bosna (PISMO IZ 1920). [...] u zemljama kao što je Bosna – i vrlinje govore i deluju često mržnjom (PISMO IZ 1920). ♦ [...] u toj zaostaloj i ubogoj zemlji, u kojoj žive zbijeno četiri razne vere, trebalo bi četiri puta više ljubavi, međusobnog razumevanja i snošljivosti nego drugim zemljama. A u Bosni je, naprotiv, nerazumevanje, koje povremeno prelazi u otvorenu mržnju, gotovo opšta karakteristika stanovnika (PISMO IZ 1920). ♦ Tu specifičnu bosansku mržnju trebalo bi proučavati i pobijati kao opaku i duboko ukorenjenu bolest (PISMO IZ 1920). ♦ [...] u zemlji kao što je sadašnja Bosna, onaj koji ne ume ili, što je još više i teže, onaj koji svesno neće da mrzi, uvek je pomalo tuđin i izrod, a često mučenik. To važi i za vas, rođene Bosance, a pogotovu za čoveka došljaka (PISMO IZ 1920).

I u GOSPODICI i u PISMU dolazi centralni motiv: sarajevska noć i sukob četiriju suprotstavljenih vjerskih kalendara.⁴¹ Na istom prostoru oni se „svađaju“, sukobljavaju se različiti vremenski orijentiri, što čini totalnu heterotopiju. U njoj dominira odnos prostora i zvuka: *Ko u Sarajevu provodi noć budan u krevetu, taj može da čuje glasove sarajevske noći.*, dominira disonantno računanje vremena:

⁴¹ To se kao heterotopijski motiv pojavljuje i u tekstu RAJA U STAROM SARAJEVU (1953): *Četiri vere su kroz stoleća molile Boga svaka po svome zakonu i načinu. Za svoje životne interese svaki je tražio pokriće i zaštite u nebeskim formulama, jer ih na zemlji nije nalazio. Svaka je vera imala i negovala svoje svetinje, svoje mošti i svoja čuda u koja je tvrdo verovala, jer su zaista bila potrebna čuda da se takav život izdrži. Malo ima mesta na evropskoj zemlji gde su onaj i ovaj svet u tolikoj meri pomešali svoje sile i svoje računa kao što je to bilo u ovom „od Boga čuванom mjestu Sarajevu“.*

Teško i sigurno izbija sat na katoličkoj katedrali: dva posle ponoći. Prođe više od jednog minuta (tačno sedamdeset i pet sekundi, brojao sam) i tek tada se javi nešto slabijim ali prodirnim zvukom sat sa pravoslavne crkve, i on iskucava svoja dva sata posle ponoći.,

od kojih su dva prenesena iz daljeg toposa:

a) *Malo za njim iskuca promuklim, dalekim glasom sahat-kula kod Begove džamije, i to iskuca jedanaest sati, avetinjskih turskih sati, po čudnom računanju dalekih, tuđih krajeva sveta!*

b) *Jevreji nemaju svoga sata koji iskucava, ali bog jedini zna koliko je sada sati kod njih, koliko po sefardskom a koliko po eškenaskom računanju.,*

a sva četiri broje iste sate gluvog doba:

Tako i noću, dok sve spava, u brojanju pustih sati gluvog doba bdi razlika koja deli ove pospale ljude koji se budni raduju i žaloste, goste i poste prema četiri razna, među sobom zavađena kalendara, i sve svoje želje i molitve šalju jednom nebu na četiri razna crkvena jezika. A ta razlika je, nekad vidljivo i otvoreno, nekad nevidljivo i podmuklo, uvek slična mržnji, često potpuno istovetna sa njom (PISMO IZ 1920).

Gospodica dolazi u Slavonski Brod 1919, a Levenfeld naredne 1920. Levenfeld bježi iz bosanskog prostora od mržnje i gine u španskom,

Prošlo je opet sedam-osam godina. Jednog dana, opet slučajno, saznao sam za dalju sudbinu ovog mog druga. Kad je u Španiji počeo građanski rat, on je napustio sve i otišao kao dobrovoljac u republikansku vojsku. Organizovao je previjališta i bolnice, proćuo se svojom revnošću i znanjem. Početkom 1938. godine nalazio se u jednom malom aragonskom gradiću čije ime niko od naših nije umeo pravo izgovoriti. Na njegovu bolnicu izvršen je vazdušni napad u po bela dana i on je poginuo zajedno sa gotovo svim svojim ranjenicima. Tako je završio život čovek koji je pobegao od mržnje (PISMO IZ 1920).,

a Gospodica završava život u beogradskom prostoru u kome nikada nije živjela. Godine umiranja junakinje i junaka vrlo su blizu: Gospodičina 1935, a Levenfeldova 1938. Malo rastojanje dijeli i nastanak tih književnih tekstova: GOSPODICA je napisana 1944, a PISMO IZ 1920. dvije godine kasnije – 1946.⁴²

20. Nisu samo ova dva teksta (GOSPODICA i PISMO IZ 1920) u kojima se Slavonski Brod pojavljuje kao digresijski prostor. On se posebno često susreće u TRAVNIČKOJ HRONICI: u njemu austrijski generalni konzul pukovnik von Miterer

⁴² Na poledini rukopisa stoji precrtana riječi *Мржња*, a ispod dodato *Писмо из 1992* i., pri čemu se ovo posljednje nalazi između dviju linija. O pitanju da li se radi o varijantama naslova ili o nečemu drugom v. Tošović 2015^a.

čeka puni mjesec na carski ferman,⁴³ roditelji nekih junaka potiču odatle,⁴⁴ otuda se dovozi namještaj i druga roba, pristižu kuriri, radnici i kiridžije,⁴⁵ u Brod se šalju pisma,⁴⁶ kuriri i neposlušnici.⁴⁷ On se manje pojavljuje u OMERPAŠI LATASU,⁴⁸ a samo jednom u romanu NA DRINI ČUPRIJA i u doktorskoj disertaciji.⁴⁹

⁴³ *I austrijskog generalnog konzula, gospodina pukovnika fon Miterera, čekalo je u Brodu neprijatno iznenađenje, jer carski ferman i konzulski berat nisu bili stigli tamošnjem austrijskom komandantu, kako je bilo obećano* (TRAVNIČKA HRONIKA). ♦ *Mesec dana presedeo je fon Miterer u Brodu, šaljući uzalud kurire u Beč i u Travnik* (TRAVNIČKA HRONIKA). ♦ *Na to je fon Miterer krenuo iz Broda, sa svojim tumačem Nikolom Rotom i dvojicom momaka* (TRAVNIČKA HRONIKA). ♦ *Istina, i fon Miterer je, već u Brodu dok je čekao na svoj berat, počeo da potajno otvara poštu koja je za francuskog konzula dolazila iz Ljubljane* (TRAVNIČKA HRONIKA).

⁴⁴ *Kancelarijski činovnik Franc Vagner, sin jednog doseljenog Nemca iz Slavenskog Broda, sitan, plav, uslužan, obdaren savršenim rukopisom i neumoran u poslu* (TRAVNIČKA HRONIKA).

⁴⁵ *Nedelju dana docnije stigli su naročiti kuriri, austrijski iz Broda a zatim francuski iz Splita, i oba konzula su gotovo istovremeno bila obaveštena da je rat objavljen* (TRAVNIČKA HRONIKA). *Dobavljan je nameštaj iz Beča, dovodeći radnici iz Slavenskog Broda* (TRAVNIČKA HRONIKA). ♦ *On je dobio iz Slavenskog Broda lep fijaker, i poklonio ga veziru* (TRAVNIČKA HRONIKA). ♦ *Ali čim je zima toliko popustila da su kiridžije mogle da stižu iz Broda, fon Paulić je vešto i odlučno uredio stalan dovoz brašna i hrane i za svoj Konzulat i za Davila* (TRAVNIČKA HRONIKA).

⁴⁶ *Upućivao je duga pisma ne samo konzulu nego i komandantu u Brodu, Ministarstvu u Beč i izveštavao ih o svom slučaju, prećutkujući naravno da je stupio u vezu sa Francuskim konzulatom* (TRAVNIČKA HRONIKA).

⁴⁷ *Fon Paulić, koji je Rotin slučaj posmatrao hladno i jednostavno kao i sve ostalo na svetu, gledao je da se što manje njime služi; slao ga je kao kurira u Brod i Kostajnicu, očekivao je čak da će fon Miterer dobiti novo opredelenje na kome će moći upotrebiti Rotu i pozvati ga k sebi* (TRAVNIČKA HRONIKA). ♦ *I kad je potpukovnik hladno izjavio da će primeniti Regleman i neposlušnog i pobesnelog tumača otpremiti u Brod, Rota je našao snage da se, prvi put, otvoreno i drsko sudari sa njim, izjavivši glasno da konzul nema te sile a da će on, Rota, otpremiti možda konzula i malo dalje od Travnika* (TRAVNIČKA HRONIKA).

⁴⁸ *Devojčica je iz Slavenskog Broda, gde je živela sa majkom udovicom i očuhom, bila prešla nekim rodacima u Bosanski Brod; tu je onaj poštovalac uspeo da je nagovori da ide u Omerpašinu službu, gde će „biti uz djecu“* (OMERPAŠA LATAS). ♦ *Od Broda do Travnika putovao je u kolima zajedno sa jednim senzalom Jevrejinom iz Trsta i jednim travničkim trgovcem, nekim Rašidagom* (OMERPAŠA LATAS). ♦ *Samo prevlačenje toga klavira od Broda do Sarajeva, koje je trajalo jedanaest dana, bilo je izvor briga, kulučenja, troškova i svakojakih napasti za vlasti i za narod duž celog puta* (OMERPAŠA LATAS).

⁴⁹ *Ta egzotika za Bošnjake u poslednjem stadiju alkoholizma, neposredno pre delirijuma, fabrikuje se u Slavenskom Brodu kod firme Eisler, Sirowatka & Comp* (NA DRINI ČUPRIJA). *Tek energični Topal Osman-paša počeo je, pri kraju turske vladavine, 1860, da*

21. Kraće poređenje GOSPODICE i PISMA IZ 1920, tekstova sa istim digresijskim prostorom (Slavonskim Brodom), ukazuje na to da Gospodica stoji direktno u svome eksternom prostoru (prostoru Sarajeva i Beograda) i indirektno korespondira sa jednom od Andrićevih stvaralačko-životnih tačaka. U GOSPODICI Slavonski Brod dolazi kao topofobija, jer se junakinji dešavaju ružne stvari (dugo čekanje na voz za Beograd, krađa kofera i dr.).

U Slavonskom Brodu su čekale pet punih sati na vezu, u hladnoj, kišovitoj noći. I pored najveće pažnje ukraden im je jedan kofer. To je prevršilo meru (GOSPODICA). ♦ Tek sutradan pred podne stigle su u Zemun, po sivom i hladnom danu. Zbog porušenog savskog mosta voz nije išao dalje. Neispavane, žedne i čađave, gazeći teško blato za nosačima, ušle su u prepunu lađu i prebacile se u Beograd. A sa sumrakom su stigle pred Hadži-Vasićevu kuću u Smiljanićevoj ulici (GOSPODICA).

22. U GOSPODICI dolazi kao heterotopski signal zvonjava crkvenih zvona. Prvi put ona se javlja kada je došla aneksija 1908: sa razlivenim vazdušnim talasima zvonjave sudarali su se i miješali *gromki i svečani glasovi neke himne koju je nevidljiva masa manifestanata pevala glavnim ulicama, u toplom, gotovo letnjem mraku* (GOSPODICA). Drugi put Rajka stoji kraj očeva groba i ništa ne primjećuje (vidi samo grob):⁵⁰ ni to da tišinu prati a ne prekida razliven i dalek glas zvona sa crkava iz varoši, ni da vidik neznatno mijenjaju ljetnji oblaci, koji prolaze nebom, *svečani, beli i spori*. Treći put zvona zvone muklim pogrebnim zvukom, a sve ih nadbija veliko zvono sa katoličke katedrale ostrim i prodornim glasom, *kao da je gvozdено*. Četvrti put zvona *gude iz daljine, sa Banjskog brijega i od Konaka*, a u kratkim intervalima čuje se *otegnuta i neobična jeka koju su vraćala strma brda oko Sarajeva, kao očekivani odgovor na tu metalnu muziku smrti i uzbune*. Peti put ona se oglašavaju kada je počeo rat: *Vazduh je neprestano od nečega drhtao i ta se ustreptalost jedinila sa uznemirenošću koja je, skriveno ili otvoreno, obuzimala sve stanovnike ove zlosrećne varoši*.

Prvi put zvonima je Andrić više pažnje posvetio u doktorskoj disertaciji RAZVOJ DUHOVNOG ŽIVOTA U BOSNI POD UTICAJEM TURSKE VLADAVINE (Tošović 2008: 215–364).⁵¹ Ona se uvode i u roman NA DRINI ČUPRIJA, a u MARI MILOSNICI ističe se da *musliman ne smije živjeti u varoši u kojoj „zvono kuca“*. Muzika zvona za Andrića

gradi dva glavna drumu kroz Bosnu: drum od Mostara za Sarajevo i od Sarajeva za Brod (DOKTORSKA DISERTACIJA).

⁵⁰ Pisac ovako opisuje taj mini prostor: *Taj grob je pobusan i okopan, opervažen belim kamenom; u začelju niska mramorna ploča sa krstom, pored nje raste ruža mesečarka, usađena zajedno sa saksijom u zemlju. Kroz njeno zeleno lišće naziru se zlatna slova na ploči: Ovde počiva Obren Radaković, trgovac, preminuo u 45-oj godini života.*

⁵¹ U njoj je ukazao na to da su ona najglasniji i najupadljiviji simboli hrišćanstva i da su stalno bila pod udarom turske vlasti jer su za njih značila „demonске trube“ (stoga su skidana, uništavana ili pretopljivana radi izrade topova).

je posebna vrsta pjevanja (lelujavo, zaneseno, svečarsko i živo). Ali ona može ponekad da bude tiha, jednolika. U *EX PONTU* ističe se da je bez zvonjave *sve obično i mirno kao kad je umro težak Nikola Balta*. U nekim Andrićevim junacima (indirektno, u njemu samom) zvukovi zvona su kroz čitav život u svijesti ostajali kao *sivi prostrani predjeli* u kojima ništa ne niče i ne živi. Posebno se urezivalo u pamćenje uskršno *zvono nade* (POPODNE), pamtila Velika subota kada su se miješala prva zvona, dječiji glasovi i miris uskršnjih kolača iz otvorenih prozora (NA VAVELU I SKALKI). Ponekad se činilo da zvono cijepa tamu, da pjevaju anđeli (POPODNE). Orkestracija noćnih zvukova sa katoličke katedrale, pravoslavne crkve i sahat kule u Sarajevu posebno je opisana u *PISMU IZ 1920*. Među književnim tekstovima motiv zvona je posebno došao do izražaja u pripovijeci U *ČELJI* BR. 115 (zvono koje se decenijama nije oglasilo neočekivano je proradilo⁵² pa je ogromna, snažna i brza lavina zvukova odnosila sa sobom svaki zametak glasa, cvrkut ptice, ljudski šapat i smijeh).⁵³

U grobljima kao heteropotiji dolazi do integracije života i smrti, sadašnjosti i prošlosti, realnosti i fikcije. Andrićeva groblja su **(a)** mjesto i povod rađanja mnemike, pražnjenja emocija, sjećanja živih na mrtve, komuniciranja sa njima, **(b)** oaze smiraja, tišine, odmora, **(c)** topofobije i/li topofilije. Andrić ima nekoliko tekstova posvećenih grobljima. Dva od njih posebno je opisao: muslimansko i jevrejsko groblje u Sarajevu.⁵⁴ Evo jedne slike muslimanskog groblja:

⁵² Njegovu muziku Andrić detaljno opisuje: pokrenuto tamničko zvono postiglo je ono što nisu mogla sva zvona svih hramova na svijetu – stvorilo je vasijsku muziku, jer je razvilo glas koji odgovara rasponu nebeskog svoda i *zvučnom eksplozijom neobuhvatnih razmjera koja i uništava i oslobađa, i sve odnosi i sve rešava, pomaklo s mesta ono što je opšte smatrano nepomičnim* (U *ČELJI* BR. 115). Ta se muzika sve više dizala u visinu te je izgledalo da su svi elementi svijeta rafalno pretvaraju u zvuk, kreću na svoj gromki put po vasioni i slivaju u džinovsku zvučnu rijeku koja je sve plavila i nosila.

⁵³ Andrić je dugo bio ospjeden zvukom zvona, što potvrđuje i činjenica da je punih 34 godine prikupljao materijal o njima. Na jednom od takvih izvora Andrić stavlja naslov *DOSJE „ZVONA“* (prilog iz *OSLOBOĐENJA* 1. maja 1973). Prvi isječak dolazi 31. maja 1939. o umjetnički izrađenim zvonima u Novom Sadu. Slijede novinski prilozi o pretapanju crkvenih zvona za vrijeme Austrougarske, zvonima protiv kurjaka, zvonima sa „zvukom sete“, osvećenju crkvenih zvona u pojedinim mjestima, neuspjeloj krađa zvona i sl., hladnom ratu oko zvona u Francuskoj, zagonetkama oko nekih zvona. U *DOSJEU O ZVONIMA* izdvajaju se po obimu dva priloga. Jedan je na njemačkom iz časopisa *DEUTSCHE GESCHICHTSBLÄTTER* (juni 1903, s. 230–241) i nosi naslov *LANDSCHAFTLICHE GLOCKENKUNDE* H. Bergnera. Drugi je studija St. Stanojevića *BILA, KLEPALA I ZVONA KOD NAS* (1932). Dio *DOSJEA O ZVONIMA* čine ispisi i zabilješke rukom u notesima i na pisačkoj mašini. Više o motivu zvona i zvonjave u Andrićevim tekstovima v. Tošović 2016^b.

⁵⁴ Andrić ističe ljepotu muslimanskih grobalja i nalazi razliku između njih i hrišćanskih: [...] *starinska muslimanska groblja nemaju ničeg od mračne tuge i ježivosti*

Strmi obronci Sarajeva puni su, i danas, muslimanskih grobalja sa belim nadgrob-nim kamenovima, nišanima. Kao bele vojske stalno u pohodu ili lavine večitog snega, ta groblja se oduvek spuštaju svojim strminama. Sa godinama i vekovima, te vojske su sve ređe i te lavine sve tanje. Jer, i groblja umiru. Mnogi je beli i nekad uspravni nišan pao ili se nagnuo i sprema se da legne u grob zajedno sa svojim pokojnikom. Na nekim grobljima, kao onom najlepšem na Alifakovcu, gusti tanki nišani su povaljani kao zamršeno belo klasje. Ta groblja imaju nečeg ne samo slikovitog nego i uzbudljivo poetskog u svom postanku kao i u svom nestajanju, u svom kontrastu sa novim životom koji danas buja i previre dole u gradu. Ničeg što odbija i zastrašuje nema u njima, nego nešto mirno i čisto i dostojanstveno što je samo odraz razumnog i junačkog ljudskog odnosa prema smrti onih koji tu poživaju (NA JEVREJSKOM GROBLJU, 1954). ♦

Bela muslimanska groblja po strmim padinama Sarajeva. – To je jedna od onih ne-koliko tema pred kojima se osećam uzbuđen i ponosen, pun vizija i pomisli, ali nesposoban da svemu tome dam bar približno veran izraz. Ali poezija ovih grobalja naći će svoje pesnike, i to neće biti pesnici smrti, nego pesnici života. Jer uvek ostaje istinita stara reč da „smrt nije poetičnija od života“. A groblja imaju značenja ukoliko govore o životu sveta kom su pripadali oni koji u njima leže, i istorija grobalja ima smisla i opravdanja ukoliko baca svetlost na put sadašnjih ili budućih naraštaja (NA JEVREJSKOM GROBLJU).

hrišćanskih grobalja [...] Muslimansko groblje zaista nije, kao hrišćansko, sumorno mesto na periferiji grada, nego sastavi deo žive slike jedne varoši; u njemu i oko njega smrt ne zamračuje život, i život ne skrnavi smrt. Ta groblja oko Sarajeva, sa svojim belim nišanima koji sve više tonu u zemlju, umiru danas i sama, ali spokojno i vedro, u dostojanstvu i lepoti kao što su umirali i bivali sahranjeni, u toku stoljeća, oni koji u njima poživaju (JEDAN POGLED NA SARAJEVO, 1953).

Kada se penje kratkom ali oštrom strminom koja vodi od Miljacke ka groblju sara-jevskih Jevreja sefarda, Andrić uvijek pomišlja na četiri vijeka njihove istorije: *Sa tim mislima i sećanjima ulazi čovek kroz železnu kapiju u groblje sarajevskih sefarda na nemi-losrdnoj strmini iznad Miljacke. Kameni natpisi kazuju ponešto ne samo o mrtvima nego i o živima: Iza svih tih nama nerazumljivih hebrejskih slova, kao iza tanke, ali od svakog zida tvrde zavese, krije se onaj deo sefardskog života koji su oni održavali kroz duge vekove. Iza riječi i slova na grobovima pisac nazire mali i živi sefardski svijet iz djetinjstva: Trgovce sa visokim fesovima na glavi, pognute nosače, sitne prodavce, zanatlije na čepen-cima, njihove stare žene još u sefardskoj orijentalnoj nošnji, njihovu decu, dobro odevenu, bogatašku, i bednu, mršavu, sirotinjsku. Osećam miris njihovih avlija i čujem njihove žive grlene španske uzvike izmešane sa našim rečima. Svet koga više nema. A da ga nema, to kazuje i ovo groblje živim znacima i vidljivim tragovima velike drame jednog naroda. Tekst se ovako završava: Stojeći, sa dlanom na tom kamenu, kao što će mnogi i mnogi tu stajati, gubim se u živom saučešću, i u mislima o zajedničkoj odbrani koju čovečanstvo, ako hoće da s pravom nosi to ime, mora organizovati protiv svih međunarodnih zločina i tako posta-viti sigurnu branu i stvarnu odmazdu protiv svih ubica ljudi i naroda.*

23. U GOSPODICI takvu heterotopiju generišu dva aktera: jedan živi – Rajka Radaković (S_1) i jedan mrtvi – Obren Radaković (S_2), dva prostora: realni (P_{real}) i imaginarni (P_{imag}), dva vremena: sadašnje (V_s) i prošlo (V_p), dvije sukcesivnosti: stalna (V^{reg}) i povremena ($V_{1,2,3,\dots}$) te dva pravca kretanja – ka groblju (d_1) i od groblja (d_2). Što se tiče aktera, njihov broj se ne proširuje: na groblje odlazi samo S_1 , ne vodeći sa sobom nekog drugog, pogotovo ne majku (*I nikad ne dopušta majci da pođe sa njom*). Za S_1 na tome prostoru ne postoji niko osim S_2 (S_1 ne poklanja pažnju ni nepoznatim pokojnicima koji pune groblje). Prostorna kretanja d_1 i d_2 redovna su sve do prelaska S_1 u Beograd, i to je jedino što je permanentno, bez prekida: *Jedini njen redovni izlazak koji nije u neposrednoj vezi sa poslom, to je poseta očevom grobu*. Vrijeme posjete je fiksirano – uvijek nedjeljom do podne.

Svake nedelje pre podne, po lepom kao i po ružnom vremenu, ona odlazi na groblje u Koševo. ♦ Pa ipak dolazi svake nedelje, kruta i mrgodna, tačno i savesno, uvek istim putem i u isti sat. ♦ Na groblju se zadržala, kao obično, do pred podne.

Realni prostor (P_1) čini sarajevsko groblje, koje leži nisko, među zelenim obroncima, u dolini Koševa. Čim stigne na njega i sjedne na malu klupu pored očevog groba, S_1 napušta realni prostor (P_{real}) i prelazi u imaginarni (P_{imag}) pa se za njom zatvore i poslednja vrata između nje i sveta. Ona je sklonjena i odvojena od svega, tišina je potpuna, vidik zatvoren. S_1 ne primjećuje ništa oko sebe (s vremena na vrijeme odjekuje razliven i dalek glas zvona sa crkava iz varoši, vidik neznatno mijenjaju ljetnji oblaci), jer vidi samo grob. U realnom prostoru (P_1) za S_1 postoji samo jedan objekat – očev grob (O_1).

Taj grob je pobusan i okopan, opervažen belim kamenom; u začelju niska mramorna ploča sa krstom, pored nje raste ruža mesečarka, usađena zajedno sa saksijom u zemlju. Kroz njeno zeleno lišće naziru se zlatna slova na ploči: Ovde počiva Obren Radaković, trgovac, preminuo u 45-oj godini života.

Kada se nalazi u P_{real} , oči su otvorene:

Oštro, dugo i netremice gleda Gospodica u taj natpis, sve dok joj ne zablešte oči i sva se slova ispreturaju i pretvore u zlatne iskre, pomešane sa suzama. Tada sklopi oči.

i ništa ne postoji.

Potpuno je utonula u sebe. Sva su čula zatvorena i nepristupna spoljnim utiscima. Izgubljena za ceo svet [...]

Tada dolazi do komunikacije ali u jednom pravcu – od žive kćerke (S_1) prema mrtvome ocu (S_2), tačnije prema grobu (O_1): *Gospodica razgovara sa grobom*, pri čemu S_1 ispoljava (što inače čini vrlo rijetko) žensku nježnost i čudnu snagu: *Iz tog povijenog i zgrčenog tela navire u nezadrživim talasima silina ženske nežnosti, te čudne snage koja, nevidljiva a svemoćna, živi u tim slabim stvorenjima, izbija iz njih u najraznoličnijim oblicima, i stvara i rastvara živote i sudbine oko sebe*. Ova heterotopija dolazi u obliku monologa u kome kćerka šapuće ocu u stisnute

pesnice: *Ti! Ti! Ti!*⁵⁵ A to je sve samo govorilo: *U načinu na koji je modulirala glas [...] bile su sve skale nežnosti, bola i žaljenja za koje je sposobna jedna žena u raznim prilikama i raznim razdobljima svoga života.* Odmah poslije prvih izliva dugo zadržanih i neutrošenih osećanja dolazi do nagle promjene – javlja se misao *prava, snažna i neumoljiva kao hladni anđeo sa ognjenim mačem u ruci.* Gospodica iz imaginarnog prostora P_{imag} ponovo prelazi u realni P_{real} : *Taj, koji je jedini i večni predmet cele njene nežnosti, ne postoji.* Nastaje preključivanje, „prešaltavanje“ vremenâ – S_1 se vraća iz sadašnjosti (V_s) u prošlost (V_p), ali ne u svoju, nego očevu:

Ubijen je podlo i nekažnjeno, jer nije umeo da brani i čuva svoje, jer su mu pažnju zanele slabosti bolećiva srca i pogled skrenuli obziri ljudske časti i ponosa, jer je gospodski, hrabro i ludo voleo da se uživi u svačiju nevolju, da se za trenutak stavi u tuđi položaj, dok jednog dana, vraćajući se, nije više našao svoga. To je njegova sudbina, to sadržina njenog života; tako su nerazdvojno vezani i njegovom smrću i njenim životom.

Tu S_1 ponovo odlazi u svoj realni prostor (P_{real}) i u svoju sadašnjost (V_s), ali sa posebnim ciljem: da mrtvome ocu podnese izvještaj o ispunjavanju njegovog zavjeta.

Tu se devojkica obično ispravi, umiri, zauzda i suzbije svako osećanje, i gledajući suva oka u zlatna slova na mramornoj ploči, otpočne svoj nemi obračun sa grobom. U mislima, ona mu polaže račun o svemu što je uradila u toku te nedelje i objašnjava i izlaže šta je spremila za iduću, tražeći njegovo odobrenje za urađeno i njegov pristanak na zamišljeno.

Time se vrijeme na P_1 završava: *Digla bi se pred podne i krenula natrag u varoš.*

Što se tiče prostornog kretanja (d_1 i d_2), ono se nikada ne narušava. Čak ni u danu kada se desio Sarajevski atentat: *Nedelja 28. juna 1914. godine nije se ni po čemu razlikovala od svih ranijih nedelja, ako ne po nekoj sanjivoj sporosti sa kojom se Gospodica spremala za svoj redovni pohod na groblje.* Gospodica u svome imaginarnom prostoru ništa ne vidi (čak ni promjene nakon ubistva Franca Ferdinanda), nikoga nije primjećuje.

Sva predana svojim mislima, oborena pogleda, ne obraćajući pažnju ni na koga i ne primećujući ništa, vrati se istim putem kući. Tako nije ni primetila da se na palati Zemaljske vlade, na oba balkona, viju velike crne zastave koje nisu tu bile jutros kad je odlazila na groblje.

Po sarajevskom prostoru Rajka se kreće sama, u svjesnoj izolaciji: *Na svoju majku nije ni pomišljala kao na stvorenje sa kojim se može porazgovarati i posavetovati ma o čemu.* Njen jedini pravi komunikativni prostor je grob u Koševu. Nakon Atentata stvari se ne mijenjaju. Ona nastavlja da posjećuje groblje, sjedi pored očevog groba i odlazi u svoj virtualni prostor, ali ocu

⁵⁵ Ponavljanje *ti* pojavljuje se i u ZNAKOVIMA PORED PUTA: *Koga je dozivao otegnuti glas pored Drine? („Ti! Ti! Taj!“) Nikog. Onog ko se odazove. Koji to učini, to je taj. – Ti? Ti!*

ne ume da [...], kao nekad, kazuje svoje jasne planove i račune, nego samo zbunjene bojazni i neodređena a mračna predviđanja. A kad prođe uobičajeno vreme, vraća se kući oborena pogleda, ostrim korakom koji sva varoš poznaje, još kruća i mrgodnija jer nije našla umirenja koje traži.

Međutim, emocije nisu više jake kao prije. I otac je *nekako zanemeo, a ni ona ne nalazi za njega ni nekadašnjih reči ni strasnog šapata.*

Rajkina mnemička heterotopija nakon očeve smrti bila je vrlo intenzivna (*kad se jednom krenu, ne zadržavaju se kod početka*), a vrijeme (prvi mjeseci) tužno i *veličanstveno kao muzika posmrtnog marša, koja je tužna, ali u isto vreme i radosna što je život takav da može i da živi i da smrtno tuguje.*

Zatim je došao rat. Pred njegov kraj, u zimu 1918, desilo se da je prvi put prekinula nedjeljne posjete grobu. Sjedjela je kod kuće i mislila na oca, ali nije imala hrabrosti da izađe na ulicu. Kad se preselila u Beograd, „sarajevska“ heterotopija se topi: sjećanje na P_{1a} počinje da blijedi, ništa je više ne vuče natrag, čak ni grob na Koševu, koji je sada bio u vertikali: *uzdignut negde izvan prostora, u visini bez imena.* Kada je majka umrla, kao da je umro i P_{1imag}.

Njene veze i sa mrtvima i sa živima sve su slabije. Majci ode na grob svake godine o zadušnicama.

Za Rajku Radaković vrijeme je stalo, tačnije: ono je nestalo.

Ljudi joj nisu potrebni; prolaze pokraj nje, rađaju se, rastu i umiru, ali samo kao jedan od štetnih ili korisnih, dobrih ili opasnih činilaca u njenoj štednji; inače ona nije svesna njihovih postojanja, i nema s njima ničeg zajedničkog. Ni vreme za nju ne postoji; postoje samo rokovi uplata i isplata.

U Beogradu više nema onog što je bilo u Sarajevu, To što je prošlo pokopano je, a to što dolazi ne nazire se: *Budućnosti nema, prošlost je zatrpana.*⁵⁶ Beogradski prostor nudi samo sjećanja na sarajevski prostor sa dva mnemorička objekta – rano umrlim ocem i ujakom.

Ponekad se seti dajdža-Vlade, oca i detinjstva. To povuče dalje nit na klupku sećanja i tada uskrсну i ožive, ovako kao večeras, i druga lica i događaji na koje već godinama nije pomislila. Ali sve to samo za nekoliko minuta, koliko traje ovo sumračno vreme između dana i noći, koje se ni na što pametnije i ne može upotrebiti, jer se više ne vide ni igla ni konac a još je šteta paliti svetlost. Večeras se tih nekoliko minuta produžilo,

⁵⁶ U Andrićevim tekstovima na više mjesta pojavljuje se metafora sa glagolom *zatrpati*: Sarajevo. [...] U govoru ljudi i žena karakteristični samoglasnici bez boje i jasne granice, od kojih govor dečaka i devojčica izgleda kao nehajno gukanje. Sve to zatrpano tišinom (ZNAKOVI PORED PUTA). ♦ I samo pevanje, koje ponekad dopre s puta ili iz neke avlije, nije bilo drugo do jedan dug lelek, zatrpan tišinom na izvoru i na utoku, kao sastavnim i najrečitijim delom pesme (TRAVNIČKA HRONIKA) ♦ A već sekund docnije briše ga i zatrpara usijana kasti-ljanska tišina, kao vejavica ptičiji trag u snegu (ŠPANSKA STVARNOST).

jer je pred njom proleteo ceo njen život sa nekadašnjim doživljajima, ljudima i poslovima. Ali sve to ne znači više ništa i, u stvari, ne postoji za nju, kao da nikad nije ni bilo. Da, sve je to...

24. Prostor koševskog groblja je i Andrićev prostor – tu je sahranjena njegova majka Katarina – Kata Andrić⁵⁷ (rod. 1872, umrla 15. decembra 1925), šest godina po odlasku Rajke Radaković iz Sarajeva.⁵⁸

Ilustr. 5

Spomenik Andrićevoj majci na Koševskom groblju u Sarajevu

Na slici se ni na jednom grobu ne vidi zlatni natpis, koji stoji na spomeniku Obrena Radakovića.

Taj grob je pobusan i okopan, opervažen belim kamenom; u začelju niska mramorna ploča sa krstom, pored nje raste ruža mesečarka, usadena zajedno sa saksijom u zemlju. Kroz njeno zeleno lišće naziru se zlatna slova na ploči: Ovde počiva Obren Radaković, trgovac, preminuo u 45-oj godini života.

Još jedan detalj – grob Gospođičinog oca Andrić locira i u prostor na kome su pokopani neki mladobosanci i učesnici u atentatu: Gavrilo Princip, Danilo Ilić, Bogdan Žerajić, Trifko Grabež, Nedeljko Čabrinović, Veljko Čubrilović, Mihajlo-Miško Jovanović, Neđo Kerović, Mitar Kerović, Jakov Milović, Marko Perin.⁵⁹

25. Značajnu heterotopiju čine Rajkini snovi i maštanja. U njima se prostor realnosti nastavlja/proširuje prostorom virtualnosti. Ovaj drugi dolazi kao

⁵⁷ On vrlo često razmišlja o njoj: *Ovih dana sam mnogo mislio o pok. mami, jer joj upravo sada podižemo spomenik. Moja tetka je zdravo i, koliko se može, dobro* (pismo Zdenki Marković 20. oktobra 1926).

⁵⁸ Krajem oktobra 1926. Andrić je majci podigao spomenik. Otac je pokopan negdje u sarajevskom polju.

⁵⁹ Vječno počivalište „vidovdanskim herojima“ podigla je Srpskopравoslavna crkvena opština 1939.

topofiličan ($P_{\text{image}+}$) i topofobičan ($P_{\text{image}-}$). Oba imaju za stožer isti objekat – novac. U $P_{\text{image}+}$ Rajka mašta/sanja o sticanju miliona:

Tad je jedan san imao vlast nad njom i ispunjavao je maštanjima. Naravno, ne maštanjima o ljubavi ili provodu, nego o sredstvima i načinima kako da se novac steče i stečeno uveća i sačuva.

a u $P_{\text{image}+}$ katastrofu – novac nestaje ne samo kao predmet nego i kao pojam.⁶⁰ Oba imaginarna prostora funkcionišu u okviru jednog realnog prostora – sarajevskog. Beogradski prostor stišava snove/maštanje iz sarajevskog prostora.

U centru $P_{\text{image}+}$ nalazi se milion koji je vertikalno lociran – on lebdi pred Gospodicom kao zvijezda koja se ne gasi ni danju ni noću, čak ni u snu.

Zagledana u taj daleki, zlatni cilj, ona je radila i štedela, mislila i snovala u svojoj pustoj kući, koja je sve više ličila na grobnicu. ♦ Jedanput je negde pročitala da je neki američki milijarder, koji je počeo kao prodavac novina, rekao: „Treba steći prvi milion; posle sve ide lako. A samo onaj nije milionar koji to neće da bude. Treba hteti. U tome je sve.“ Ta površna i možda izmišljena novinska beleška nju je obasjala i podigla. U tom trenutku je ono što je oduvek želela i osećala dobilo svoje ime. Milion! To je sada lebdelelo pred njom kao zvezda koja se ne gasi ni danju ni noću, čak ni u snu. Zagledana u taj daleki, zlatni cilj, ona je radila i štedela, mislila i snovala u svojoj pustoj kući, koja je sve više ličila na grobnicu. Daleko je, vrlo daleko od tog cilja, ali utoliko je slađa štednja i svetija svaka zarada. Mali je broj onih koji nađu u sebi snage i u svetu mogućnosti da za tim ciljem pođu, a još beskrajno manji broj onih kojima je dano da stignu do cilja. Zna ona to dobro. Ali isto tako zna i oseća šta znači biti jedan od onih koji tim putem idu. Od svih onih koji su je začuđenim pogledom posmatrali na ulici, ili ogovarali po kućama, niko živ nije mogao ni naslutiti ime toga sna. A Gospodica je, živeći sa njim i od njega, prolazila pored ljudi kao pored pokojnika. Od svega što se dešavalo tu oko nje i u svetu, što je pokretalo ljude, i one koji su joj najbliži, i izazivalo i stvaralo pokrete i događaje u zemljama i narodima, ona je mogla da čuje i razume samo ono što je u vezi sa njenim snom: beskrajni, složeni i večiti razgovor prihoda i rashoda.

U snu o milionu ($P_{\text{image}+}$) prepliće se prostor jave/zbilje i prostor snova. Junačinjina svijest ispunjena je po noći „stvarnošću“ fikcionalnog miliona, a po danu

⁶⁰ Sam Andrić je isticao značaj tog odlomka: *Sećam se da sam joj predložio da naročito pažnju u romanu obrati na odlomak San, koji sam izbacio u prvom, a vratio u drugom izdanju GOSPODICE. Taj san o milionu, čini mi se je ono odakle treba početi pri vajanju njenog lika. To je zrno odakle treba krenuti* (Dimitrijević 2010: 99). ♦ *Mislim da u tom mom delu ima puno sukoba, ličnosti, ideja, istakao je jednom prilikom Andrić. Naročitu pažnju u romanu treba obratiti na odlomak S a n. Taj san o milionu, to je zrno odakle treba krenuti* (Dimitrijević 1981: 9).

O tome snu v. takođe Bandić 1963: 380–382, Mašanović 1980.

„stvarnošću“ noćnog sna. Rajka stoji u realnom prostoru (P_{real}) – na prozoru gleda probuđeni grad u sjaju letnjeg dana i uživa u

neodređenoj slasti toga sna bez stalnog oblika i imena: Ona ga ne bi mogla ispričati, ni sama sebi ne ume da dà računa o njemu, ali ispunjena je njime cela, dok ga sniva, i još sutra po ceo dan, a naročito ovako ujutru dok su utisci noćnih snova još živi a dnevni doživljaji nisu stigli da ih zbrišu i potisnu.

dakle, u GOSPOĐICI se ponavlja motiv prozora iz PROKLETE AVLIJE.⁶¹

I ovo je jedno takvo jutro kad Gospođica izuzetno dugo stoji pored otvorenog prozora i budna, već obučena, teško se budi i sporo rešava da otpočne ono što dan od nje traži, isto kao što druge žene i devojke njenih godina dangube pored otvorenog prozora, uto-nule u misli o ljubavnoj sreći ili ljubavnom jadu.

Ovdje se virtualnost duplicira u obliku dvostrukog imaginarnog prostora (P_{image1} image2) – sna (P_{image1}) sna (P_{image2}). Nije to prvi put da Rajka sniva san o milionu.

Sa nejednakom snagom, pod raznim vidovima, ona je za poslednjih nekoliko godina nekoliko puta snivala ovo isto: da je milion dosegnut i u istom trenutku prevaziđen. I svaki put je, kao i ove minule noći, osetila pri tom kako sva premire i raste od toplog sjaja koji je potpuno prožima iznutra i celu obliva spolja. A tu na grudima, negde ispod grla, tu je nepresušni izvor toga sjaja koji zanosi i usrećava.

Gospođica se nalazi u vertikali i inklinira maksimalnoj visini koja se zove stečeni milion. Ona ne leži, ne stoji, ne hoda, nije ni u letu, već lebdi u nasladi.

I kad položi ruku na grudi, pa je zatim prinese očima, vidi da joj je ruka sva prelivena tim sjajem u kome se zlato meša sa srebrom a koji nije ni tečnost, ni vazdušasto telo, nego nešto na sredini između toga dvoga, i koji je kao blaga a moćna sila podiže sa zemlje, izdvaja od sveta, brani i zaklanja od svakog zla i poniženja koje može čoveka da zadesi. Okupana i ispunjena tim sjajem, ona niti ide niti leti, nego lebdi negde između ponosnog hoda i čudesnog leta. To je trenutak savršene sreće, kad sa visine postignutog miliona oseća da ne deli više sudbinu većine ljudi i da nije vezana zakonima utakmice u kojoj se nedostojna gomila savija i guša.

A kada se spusti u realni dnevni prostor, živi od noćnog virtualnog prostora.

⁶¹ Sve se to vidi sa prozora fra-Petrove ćelije. Belina spoljnog sveta tu se meša sa dremljivom senkom koja vlada u ćeliji, a tišina dobro druguje sa tihim šumom njegovih mnogobrojnih časovnika koji još rade, dok su se neki, nenavijeni, već zaustavili. Tišinu remeti jedino prigušena prepirka dvojice fratara koji u susednoj praznoj ćeliji sastavljaju inventar stvari koje su ostale iza fra-Petra (PROKLETA AVLIJA). ♦ Tako izgleda mladiću pored prozora, kog su za trenutak zanela sećanja na priču i osenila misao o smrti (PROKLETA AVLIJA).

– A sutra živi po ceo dan pod utiskom toga sna i čini joj se da se u svemu, u mislima i u računima, na predmetima oko nje i na njoj samoj, javlja s vremena na vreme odble-sak njegovog sjaja, tajanstven i divan, ali kraći od najkraće munje, tako da se više naslućuje nego što se vidi.⁶²

Znači, Rajka ima dva prostora, dva svijeta, potpuno različita, iako ne potpuno odvojena.⁶³

Jedno je ovaj naš svet, ono što ceo svet zove svetom, celokupna šumna i nepregledna ova zemlja sa ljudima i njihovim životom, njihovim nagonima, težnjama, mislima i verovanjima, sa njihovom večitom potrebom građenja i razaranja, sa nerazumljivom igrom međusobnog privlačenja i odbijanja. A drugo, drugo je svet novca, carstvo sticanja i štednje, skroviti i tihi, samo manjini poznati, ali beskrajni predeo bezglasne borbe i stalnog snovanja u kome vladaju račun i mera kao dva nema božanstva. Neču-jan i nevidljiv, ovaj drugi svet nije ništa manji ni manje raznovrstan ni manje bogat od onog prvog. I on ima svoja sunca i sazvežđa, svoja svitanja i pomračenja, svoje uspone i padove, svoje blagoslove i nerodice; i on ima veliku, nejasnu snagu svoga unutarnjeg smisla, životnog načela na kome sve počiva i oko kojeg se sve kreće, a koji slab i smrtnan čovek može samo da nasluti i nazre. Taj tamni i naopaki svet ona je smatrala licem, a onaj prvi naličjem.

To je svet kome celim svojim bićem pripada Gospodica i u kome ona stvarno živi. A njen život u ovom našem svetu liči umnogome na život asketa koji je oдавно i potpuno našao mističnu vezu sa božanstvom i u nj preneo težište svoga života, pa sada se još samo privremeno i prolazno, jer mora, kreće ovde među nama; kreće se lako i slobodno i nasmejano, jer za njega sve što je izvan njegovog stvarnog sveta ne zaslućuje drugo do osmeha kojim odrasli gledaju dečije igre i igračke.

26. Drugi imaginarni prostor generiše i puni dajdža Vlado, koji je umro u 23. godini i bio prava suprotnost Gospodici (život mu je prošao u trošenju i davanju). Za nju je ostao kao najnježnije i najstrašnije sjećanje i vječito neresljivo pitanje kako je moguće da se u jednom čovjeku nađu najoprečnije osobine: darovitost, ljepota i dobrota sa neradom, razvratom, raspikućstvom koje graniči sa ludilom.

Ako ima nešto što je više i svetlije u ovom njenom životu, sačinjenom od sitnih briga, štednje, rada i prkosne samoće, to je sećanje na toga ujaka. U tom sećanju sačuvalo se ono malo nesebičnog bola i čiste, ženske nežnosti za koliko je ona po svom osobenjačkom i surovom načinu života i po svojoj nastranoj prirodi bila sposobna.

U ovoj njenoj svagdašnjoj i neprestanoj borbi protiv svakog troška i davanja, u toku mnogih godina, uvek se javlja njegov lik, zagonetan i strašan a blizak i i to drag kao rođeni.

⁶² Kao posebna vrsta heteropotije dolazi kod Rajke Radaković zatvor, ali onaj unutrašnji u koji se svjesno zatvara i nikome ne dozvoljava da u njega uđe.

⁶³ O postupcima konstituisanja poruke u Andrićevoj priči SAN s osvrtom na roman GOSPODICA. V. Mašanović 1980.

U imaginarni Gospođice prostor dajdža Vlado uvlači se u prvi suton, tačnije upliće se u njen mini prostor: među žice koje ona naizmjenično hvata i ispušta.

Ona ga oštro gleda, sa velikom tugom i potpunim nerazumevanjem, ali bez straha. Takav je kakav je uvek bio – grešnik! – i kakav će večno ostati. Njegove plave oči, pune nemirna sjaja, gledaju u sabesednika kao da žele da se rastoče i daruju; i onaj talas svetle kose iznad čela sja i treperi, kao da hoće da se razlije i neštedimice razaspe u prostoru.

Kao kroz neobičan san jasno ga vidi takvog, tu pred sobom. Oseća potrebu da vikne, da ga dozove i zaustavi na tom putu samouništenja, ali on prolazi, nasmijan, lak, nezadržljiv u svojoj samoubilačkoj odluci da se ludo razda sav, na najgori i najnedostojniji način, kome treba i kome ne treba.

27. Topofobični P_{image}-izaziva u Rajki negativna osjećanja, prije svega strahovanje i nelagodu. Jedno od njih dolazi u obliku sna o nestanku novca: *Jedne od tih noći usnila je i strašan san o novcu.*⁶⁴ U toj heterotopiji odvija se proces udvostručavanja pa i utrostručavanja prostora, vremena i zbivanja. Prostor nije običan, već je to prostor prostora: realni prostor – prostor sna – prostor u snu. Opis takve heterotopije počinje buđenjem, ali virtualnim:

Probudila se Gospođica. I to je neko naročito buđenje.

Rajka prelazi iz dubokog sna i *mrtve nesvesti* pravo u *neki beli, široki dan koji niti sviće nit se smrkava, nego leži na zemlji kao skamenjen*. Zatim slijedi vertikalna – ustajanje.

Probudila se i htela bi da posvršava sitne jutarnje poslove i navike, ali već na prvim koracima zapinje. Sve ide teško i naopako. Muči je osećanje da je prespavala neki utvrđen sat i propustila važan posao. Nepovratno propustila.

Dolazi prva neobičnost – vrijeme:

– Kakav je ovo dan? pitala se Gospođica. Svanulo davno i treba žuriti, a svaki je pokret spor i zamara, kao da se čovek kroz vodu vuče, i svaki pogled težak, kao u snu.

i dilema u imaginarnom prostoru (snu) o imaginarnom događaju u njemu:

I da li je ovo zaista buđenje?

Ima ovakvih dana koji rdavo počnu, sa zlovoljom i zadocnjenjem, i celog dana sve ide kako ne treba. Ima, ali ovo nije to.

Zatim se javlja nagovještaj nerealnog zbivanja u nerealnom prostoru: *Ovo je dan u kom će se nešto desiti ili se već desilo*. Dakle, u imaginarnom prostoru nestaje bitni denotat i signifikat realnog prostora: novac.

Da, desilo se. Ona ni sama ne bi mogla odrediti trenutak kad je to saznala, jer nije stvar odjednom razabrala, nego postupno, sa svakim korakom, svakom reči i svakim pogledom pomalo.

Počinje kretanje po prostoru sna.

⁶⁴ O prostorima Gospođičinih sjećanja v. Maričević-www2.

Prvi čovek koga je sreća, na izlasku iz kuće, bio je pismonoša. Za nju je imao svega jedno pismo, tanko i beznačajno.

– Novčanih uputnica nema? – upita ona mahinalno.

– Nema, gospođice Rajka. Nema više toga.

Ona pogleda u pismonošino lice. Davnašnje, ride, izmučeno, dobro znano. I gle, to lice je danas nekako lukavo nasmevano, žute oči žmirkaju drsko i značajno. Tako se raduje i sveti mali čovek, iz nižeg personala, kad mu se za to ukaže prilika. Okrenula mu je leđa i pošla u varoš.

Ali i na ulici je sretala takva lica. Ne bi umela pravo da kaže kakva, ali tako – izmenjena. I od čoveka do čoveka, kao da je svako lice jedno slovo, ona je sricala značenje ovog neobičnog dana, dok se najzad nije pred njom otkrila cela neverovatna i munjevita istina: nestalo je novca, ne postoji više i ne važi, nigde i ni pod kojim vidom.

Gospođica oseti iznutra jak udarac u teme, da joj se oči zamagliše i usta otvoriše. Stade nasred ulice. A zatim, setivši se odjednom svoje kase i knjiga i računa, jurnu napred.

Irealno premještanje nastavlja se po realnoj maršruti: Gospođica ulazi u svoju radnju:

Upala je u svoju radnju kao kroz požar, otključala drhtavim rukama kasu i, obnevidela, prešla rukom preko praznih pregradaka i golih čeličnih zidova. Dozivala je knjigovođu Vesu. Uzalud, njega nikad nema kad treba da je tu. Ili je sa novcem nestalo i knjigovođa i svega što je sa novcem u vezi?,

zatim izlazi:

Istrčala je napolje i stala da doziva Vesu, policiju, koga bilo živa čoveka, samo da ga upita šta je ovo sa njom i sa svetom oko nje. Vikala je. Udarala se pesnicom u čelo i grudi, kao da je tuđe meso na njoj. Niko joj nije odgovarao ni obraćao pažnju na nju.

Potraga za ljudima.

i kreće da traži ljude. Ide od dućana do dućana. Uzalud: novac je kao izlišna stvar napustio svijet. Njega više nema.

Išla je od dućana do dućana. Svuda je bilo isto. Niti ko šta prodaje, nit kupuje za novac. I svi je gledaju kroz žmirkav osmejak kao nastranu, ludu ženu, koja ne zna ono što ceo svet odavno zna. I sa svakim korakom i svakim pitanjem i odgovorom sve jasnija i neumitnija postaje istina: nema više novca. Da, novac je napustio svet, kao stvar izlišna i bez vrednosti. Cela zemlja nema jedne jedine krajcare. I ne treba joj. Živi se i radi i trguje, ali bez novca.

– Kako? Kako? – mucala je Gospođica.

– Eto tako – odgovara trgovac iza tezge hladno i nehatno, kao što je nekad govorio: „U nas su utvrđene cene, gospođice.“

– A ko je sa novcem radio, novcem samo trgovao?...

Slijedi dvostruki imaginarni prostor: san sna.

Ali čim ona pokuša tako da sazna više i da traži objašnjenje te čudne pojave koja liči na lud san, svi oni žmirkaju i smeškaju se i – gledaju svoj posao. Samo jedan trgovčić

reče joj onako preko ramena, spremajući robu po rafovima: – Bilo, pa nema. Gledaj posla!

I dalje nema razgovora.

– Kakav posao može biti bez novaca? – pitala je Gospođica kroz plač, stojeći na raskrsnici kao izgubljeno dete.

U imaginarnom prostoru realni prostor ostaje bez referenta, denotata (novca kao predmeta), čak i signifikata (pojma o novcu), a oznaka (riječ *novac*) gubi svaki smisao.

Eto, sad je i ona izgovorila tu neverovatnu, avetinjsku istinu. Da, nestalo je novca sa lica zemlje. Pokrali su zemlju. Ne, nisu je pokrali. Desilo se nešto čudovišnije i gore: nestalo je pojma o novcu. Ta reč je izgubila svoj smisao. Dukati su postali isto što i tantuzi, novčanice su otišle na smetlište, kao one reklamne ceduljice koje se dele prolaznicima i koje oni odmah bacaju. Akcije su bačene negde sa starim ilustrovanim listovima. Menice – kao pisma nepoznatih pokojnika, nerazumljiva, bez značenja i vrednosti. Blagajničke knjige stale kod poslednje knjižene pozicije, i sada leže mrtve, kao kamenje išarano nerazumljivim jeroglifima.

U virtualnom prostoru izvršena je demonetizacija realnog prostora.

I Gospođica je išla dalje, posrtala kroz taj beli, metalni dan, od ćoška do ćoška, od ulice do ulice. I sve joj je potvrđivalo tu istinu: da je novac napustio zemlju i da je svet ostao kao telo bez daha, bez krvi, bez pokretne snage. I što je najverovatnije, izgleda da se ljudi snalaze i mire, da su se, u svojoj bezgraničnoj podlosti, već pomirili s tim da žive bez novca, da se na neki način ispomažu, prilagođavaju.

– Šta je ovo? Život je postao besmislica, pustinja, a treba i dalje da se živi. „Bilo, pa nema!“ Pa to je sveopšta prevara i krađa! Ili aprilska šala dokonih i nevaljalih ljudi? Šta je ovo, ako ko boga zna! I gde je ta vlast, policija; gde je sud, crkva?

Gospođica je na sav glas zapomagala. Prolaznici su je gledali sa hladnim čuđenjem. Prišao je neki policajac i opomenuo je da ne remeti red i mir, inače će morati da je vodi u zatvor.

Dakle tako! I vlast se odmetnula, izneverila! Zgranuta, Gospođica je trčala dalje. Gde su bar ti popovi, hodže, rabini? Ima li gde pravde i zakona?

A popovi su bili po crkvama i kancelarijama. Svi, manje-više, na svojim mestima. I svi su, manje-više, imali iste pokrete, isto tradicionalno trljanje ruku i iste odgovore: da je sve na ovom svetu božje davanje, da odredbe providenja treba mirno primati i da je, uostalom, njihov cilj večni život, a da se u stvarima ovog sveta prilagođavaju zahtevima vremena.

U priču se uklinjavaju popovi sa specijalnom filozofijom da se stvari ne prilagođavaju prostoru, već vremenu (*Zgađena i potpuno obeshrabrena, ona je bežala od jednih do drugih, dok se nije obrela na trgu pred crkvom.*), koje se ne mijenja, ono i dalje postoji, i dalje se broji.

Sat na tornju iskucava devet sati. Svega trinaest udaraca. Eto, i sat radi dalje i iskucava. I vreme se dakle još meri, i brojanje postoji. Šta će im sve to – kad nema novca?

Šta da mere i broje? Pa zar nije računica izgubila razlog svoga postojanja? Ili se i ona, kao i sve ostalo, prilagodila novom stanju?

Dolazi vertikalna naviše: želja za jačanjem.

Gospodica zažele da poraste do visine tornja i da pljune tome satu u sve njegove brojke. Oseti kako se u njoj od te lude želje otvoriše brane nekom dotle nepoznatom gnevu i kako je taj gnev celu preplavi. Vikala je što je više mogla, ali njena vika joj je dolazila kao šapat prema silini gneva koji je htela da izrazi.

– Ah, podlaci! Ah, kukavice!

I vičući to vremenu i celom svetu u lice, osećala se napuštena, sama, poražena, ali u isto vreme gorda, ponesena svojom neuništivom ljubavlju prema novcu, svojom očajničkom, poslednjom hrabrošću, svojim prezirom prema svima. – Da, mislila je Gospodica, sad nema nikog od pozvanih ni prstom da makne, da brani i spasava sveti novac. A kako su svi voleli taj novac, toliko gramzili za njim. Toliko! To ona zna najbolje, jer ih je hiljadu puta gledala u najneverovatnijim, smešnim i žalosnim zgodama i prilikama. To im je svima bila svetinja nad svetinjama. Za novac su sve prodavali i zbog njega bili spremni sve da učine.

U groplan izbija izdaja.

A sad su, evo, prekonoc, izdali i njega, i odrekli ga se. Takva je ta ovdašnja životinja što se zove čovek: svemu će se prikloniti, svemu, samo da bi mogla da traje tu na zemlji, pod suncem, u obličju u kom se zadesila.

Slijedi nova vertikalna nadolje:

Sve te uzvitlane crne misli i silna osećanja gneva, ogorčenja, napuštivosti i potpunog sloma, sudariše se i pomešale u njoj. Od toga joj se vid zamračio, glas ugasi i noge podsekoše.

pa opet horizontala:

To je obori na zemlju. I tu ostade kao mala hrpa ženskog odela nasred popločanog trga.

Drugo buđenje je realno, a neutralizacija prostora sna dešava se u horizontali:

U tom trenutku Gospodica se probudila, stvarno probudila. Na slaboj svetlosti prvog svitanja raspršio se i njen ludo i bolno zamršeni san. I to stvarno buđenje nije bilo ništa manje mučno od onog snivanog. Dugo je pipala tupim dlanom topal dušek pod sobom. U celom telu još je osećala drhat gneva i studenu tvrdoću onih ploča sa trga pred crkvom. Još se jedan trenutak sve oko nje kolebalo i mešalo, dok stvarnost ne pobedi i ne dobi miran i poznat izgled njene sobe.

a onda i u vertikali: *U tom trenutku Gospodica je bila već na nogama.*

28. Dakle, u navedena dva primjera imamo dva iluziona prostora: jedan topofobičan (nestanak novca), a drugi topofiličan (sticanje miliona).

29. Postoji i topofilično-topofobični prostor u kome se ukrštaju snovi i maštanja o tome kako osvetiti oci. Oni su za Rajku podsticajni, ali i traumatski.

Tako su Gospođici brzo i neosetno prolazile godine. Vreme muči i zamara samo one koji žive zauzeti jedino ništavnim brigama o svojoj ličnosti i svojim uživanjima, ali ono je kratko i neosetno onima koji, zaboravljajući sebe, rade na ma kakvom poslu koji ih prevazilazi; mereno veličinom jednog smelog i neostvarljivog sna, ono gotovo i ne postoji. A Gospođica već godinama živi sa jednim velikim snom koji sve ostalo u životu zasenjuje i čini sporednim. Njen san je oduvek: da svojim radom osveti i pokaje oca. Kad već nije mogla da ga spase, onda da ostvari, bez obzira i milosrđa prema sebi i prema drugima, bar njegov zavet, onako kako ga je ona shvatila.

Ti se snovi postepeno razvodnjavaju i transformišu u san o milionu.

Taj njen san je s vremenom rastao i menjao se i po ciljevima sa kojima je išao i po sredstvima kojima se služio, a da ni sama nije to primećivala. On je sada imao i svoje ime, zvao se: milion.

30. U sudaru dvaju prostora – realnog i irealnog za Gospođicu je realno ono što je za druge irealno.

*Za nju već odavno postoje dva sveta, potpuno različna iako ne potpuno odvojena. Jedno je ovaj naš svet, ono što ceo svet zove svetom, celokupna šumna i nepregledna ova zemlja sa ljudima i njihovim životom, njihovim nagonima, težnjama, mislima i vero-
vanjima, sa njihovom večitom potrebom građenja i razaranja, sa nerazumljivom igrom međusobnog privlačenja i odbijanja. A drugo, drugo je svet novca, carstvo sticanja i štednje, skroviti i tihi, samo manjini poznati, ali beskrajni predeo bezglasne borbe i stalnog snovanja u kome vladaju račun i mera kao dva nema božanstva. Neču-
jan i nevidljiv, ovaj drugi svet nije ništa manji ni manje raznovrstan ni manje bogat od onog prvog. I on ima svoja sunca i sazvežđa, svoja svitanja i pomračenja, svoje uspone i padove, svoje blagoslove i nerodice; i on ima veliku, nejasnu snagu svoga unutarnjeg smisla, životnog načela na kome sve počiva i oko kojeg se sve kreće, a koji slab i smrtni čovek može samo da nasluti i nazre. Taj tamni i naopaki svet ona je smatrala licem, a onaj prvi naličjem.*

To je svet kome celim svojim bićem pripada Gospođica i u kome ona stvarno živi. A njen život u ovom našem svetu liči umnogome na život asketa koji je odavno i potpuno našao mističnu vezu sa božanstvom i u nj preneo težište svoga života, pa sada se još samo privremeno i prolazno, jer mora, kreće ovde među nama; kreće se lako i slobodno i nasmejano, jer za njega sve što je izvan njegovog stvarnog sveta ne zaslužuje drugo do osmeha kojim odrasli gledaju dečije igre i igračke.

I zaista, za Gospođicu su dani, meseci i godine, zajedno sa događajima koji su donosili, prolazili kao nerazumljivi zvuk i daleka magla. Njen dodir sa društvom i svetom bio je sada sveden na najmanju mogućnu meru, samo koliko posao i zarada traže.

31. U romanu postoje još dva objekta imaginacije – pjesnici Petar Budimirović i Stiković (bez imena), koji vezuju prostor GOSPOĐICE i NA DRINI ČUPRIJE.

Imaginacija se sastoji u tome što se u fabularni prostor ubacuje piščev stvaralački prostor⁶⁵ (autor se uključuje u priču) u obliku izvoda (početnih dviju rečenica) iz Andrićevih CRVENIH LISTOVA (1919), pri čemu se taj podatak ne navodi.

„Ma koliko da sam svijetom hodio i gdje god sam došao, udario je moj štap o kamenu cestu i pogled moj o bogatašku kuću i misao moja o tvrdo srce. Na pogled vašeg oholog, okrutnog bogatstva ispunjavala mi je dušu isprva gorčina i strah, a kasnije bijes i mržnja, jer sam osjetio kolika je sramota biti čovjek i vidio da je lice zemlje ruglo u svemiru.“

To je svojevrsna autoreinkarnacija:⁶⁶

Jedne večeri Danka i Darinka su izjavile svečano i uzbuđeno da će posle večere doći među ostalim mladim ljudima prvi put i dvojica pesnika Bosanaca, Stiković i Petar Budimirović, koji su već imali lepo ime u najnovijoj književnosti, za koju još nema pisane istorije ni zvaničnog priznanja, ali koja pleni srca mladih ljudi i žena raznih godina. Osim toga, obojica su pripadali pokretu bosanske revolucionarne nacionalističke omladine i četiri minule godine svetskog rata proveli u austrijskoj internaciji. I kao mladi pesnici i kao nacionalni borci i stradalnici oni su uživali sada u prestonici nepodeljene simpatije društva i javnosti.

jer je pjesnik Budimirović alter ego Iva Andrića:

Bio je sitniji i skromniji od Stikovića. Sa staklima na umornim očima, sa povijenim nosom i tankim, izbrijanim usnama, njegov oštri profil je imao nečeg od inkvizitorske strogosti koju njegov bolni osmeh nije ublažavao nego činio još tvrdom. Devojke su posmatrale njegove mršave i pravilne ruke, a on je ne gledajući nikoga čitao jednu od svojih pesama u prozi. To je bio omiljen oblik pesničkog izražavanja u tom vremenu kad je sve previralo od smelih zamisli i nabujalih osećanja a niko nije imao vremena, znanja ni strpljenja da im traži pravi i trajniji izraz. Čitao je muklim glasom, tiho i jednostavno, ali sa nekom skrivenom oštrinom koja se neprimetno nametala slušaocu i učutkiivala sve oko sebe. I neki od starijih, iz salona, digli su se sa svojih mesta i stojeći pored širom otvorenih vrata slušali taj slabi, molitveni glas.

32. Raskršće kao heterotopija dolazi u književnim tekstovima kao prostor igre svetlosti i tame, praznine, tuge, straha, mjesto na kome đavoli kolo vode, odakle se širi horizont, mjesto kontakata, predmet nostalgije, tuđi prostor i tačka u kojoj dolazi do prostornih dilema (na koju stranu krenuti). Upravo ovo posljednje javlja se u Rajkinom snu o novcu koji više ne postoji: – *Kakav posao može biti bez novaca? – pitala je Gospodica kroz plač, stojeći na raskrsnici kao izgubljeno dete.* Raskršće izlazi u prvi plan još jednom u romanu kada dvojica Sarajlija raspravljaju o Gospodici:

⁶⁵ O autobiografskim reminiscencijama u GOSPODICI, prisutnosti stvaraoaca u djelu i sličnosti Andrića i Hičkok v. Bandić 1963: 383, 285, 384.

⁶⁶ O tome umjetničkom postupku v. Tošović 2016^b.

– *To bi bilo sevap ubiti. – Malo je: ubiti. Ja bih tu rospiju smaknuo kao ono što se u pjesmi pjeva: izveo je na raskršće a obukao je u katranli-košulju, i potpalio na njoj. Da izgori k'o svijeca. K'o svijeca!* (GOSPODICA).

Postoji raskršće koje je dominantno u Andrićevom stvaralaštvu: Slavonski Brod, o čemu smo već govorili. Što se tiče Beograda, on je haotična raskrsnica epoha, klasa, naraštaja i civilizacija (Begić 1957: 207).

33. Roman počinje i završava se identičnim prostorom (Beogradom), tačnije isti hronotop javlja se na početku i na kraju djela. U spacijalizaciji i kompoziciji GOSPODICE postoje dodirne tačke sa druga tri romana: PROKLETOM AVLIJOM, NA DRINI ČUPRIJOM i TRAVNIČKOM HRONIKOM. Cikličnost povezuje GOSPODICU i PROKLETU AVLIJU: isti događaj (smrt) otvara i zatvara oba teksta. GOSPODICA počinje tamo gdje se NA DRINI ČUPRIJA završava (Jakobsen 2005: 341), oba romana imaju dva podudarna motiva: Prvi svjetski rat i pjesnike. U odnosu na TRAVNIČKU HRONIKU prostor je isti u introdukciji i finalizaciji radnje. Kompozicija GOSPODICE sastavljena je od triju karika: Sarajeva (do 1919), spojnice/raskrsnice Slavon-skog Broda (1919) i Beograda (od 1919. do 1935).

34. Andrić Sarajevo promatra i predstavlja manje geografski, a više civilizacijski.⁶⁷ Što se tiče prvog aspekta, opisi su rijetki i dosta oskudni, ali vrlo jezgroviti kao u iskazu da je to varoš *koja je prosuta kao šaka zrnja delom po strmim padinama okolnih brda, delom u ravnici oko reke*.⁶⁸ Sarajevo kao geografski prostor Andrića privlači samo u dvije vremenske tačke – ujutro:

⁶⁷ „Sarajevo početkom prošlog veka i društveno socijalni i kulturno-verski milje koji oblikuje karakter tvrđice označeni su integralnim realizmom – glavnim stilom velikog pisca“ (Đorđević 2016: 109).

⁶⁸ Andrić ovako definiše Sarajevo u tekstu JEDAN POGLED NA SARAJEVO (1953): *To je grad. U svakom smislu te reči. A onda nastavlja: Gledan ovako sa visine, taj grad nam govori svojim građevinama, baštama i ulicama koje su ispisane i nacrtane na padinama strmih bregova kao na stranicama napola otvorene knjige. Pred nama iskrsavaju magloviti fragmenti njegove prošlosti.* Početni iskaz *To je grad* pisac ponavlja na drugom mjestu i dodaje: *Ali grad koji spada u visoko položene glavne gradove Evrope.* U gradu pod Trebevićem Andrić nalazi dva vida i dva lica: jedno tamno i strogo, a drugo svijetlo i ljupko. Iza ovo iskaza dolazi treće ponavljanje *To je grad* i objašnjenje: *Taj utisak i ta pomisao nameću se uvek kad se ispne na jedan od visova koji, okruženi starinskim utvrđenjima, stešnjavaju i nadvisuju Sarajevo.* Šira definicija Sarajeva glasi: *Grad buna i ratova, novca i gladnih godina, kužnih epidemija i razornih požara, grad veštih ljudi koji su uvek voleli život, iako su ga poznavali i s lica i s naličja.* Završetak opisa donosi još jedno, četvrto i posljednje, ponavljanje: *I u koje god doba dana i sa kojeg god uzvišenja bacite pogled na Sarajevo, vi uvek i nehotice pomislite isto. To je grad. Grad koji dotrajava i umire, a u isto vreme se rađa i preobražava.*

U tekstu RAJA U STAROM SARAJEVU (1935) uvodi se nova komponenta – Sarajevo je udareno u prostor kao carski pečat: *Ali ova nova varoš, tu na mestu gde se Miljacka probija*

Sarajevska jutra, i za vreme najvećih vrućina, imaju dah svežine planinskih jutara. U njima se lako diše i dobro ide.

i predveče, pri čemu se fokusira nebo, što se kasnije primjenjuje i na opis beogradskih prvih večernjih sati.⁶⁹

Duže nego obično ona je stajala pored otvorenog prozora i gledala na drugu obalu Miljacke i na strme padine zelenila. Na nebu je bilo još rumenog sjaja i nad celom varoši jutarnje svežine, ali je suprotna obala Miljacke, sa kejom, bila već oživila. ♦ A kad sunce zađe, topeći se samo u svom ognju, za drvećem ispod Huma, Gospodica ne daje da se pali svetlost u kući. Sedela je sa majkom pored otvorenog prozora. Dah vrelog dana, sa finom prašinom, ispunjavao je još vazduh. Na crkvama su zvonila zvona muklim pogrebnim zvukom.

U Sarajevu Andrić razlikuje dva dijela grada: stari i moderni (nastao u vrijeme Austrougarske), u kome su ulice građene sa *drugim pretpostavkama*, za *drugačiji red i način ophođenja*.

iz tesnog gorskog klanca i razliva u polje, podignuta je po vojničkoj i administrativnoj potrebi osvajača i njen postanak i razvitak vezani su tesno sa pobeđničkim nadiranjem jedne nove vere i novog reda stvari. Tu, na izlasku iz planinskog sklopa u otvorenu ravnicu koja vodi ka toplom Jugu i bogatom Zapadu, Sarajevo je udareno kao carski pečat i podignuto kao osvajačev odmor za dalje podvige. Sa strmim bregovima kao zaleđem i nednesenim Trebevićem kao tragičnom kulisom, ono je otvoreno prema jugozapadu kao proscenijum za velika i važna istorijska zbivanja. Zato je staro Sarajevo tipična turska varoš sa svim lepim i dobrim, neprijatnim i rdavim stranama toga tipa.

Poslije ovakvog detaljnog slikanja Sarajeva teško je očekivati njegovo detaljnije predstavljanje u GOSPODICI.

⁶⁹ U opisu sarajevskog sutona Andrić u tekstu JEDAN POGLED NA SARAJEVO (1953) objedinjuje geografsku i civilizacijsku sliku grada: *Njegovo lice u poslednjoj svetlosti sutona izgleda drevno mudro: na njemu su, kao bore vekovnih podviga i iskustava, urezane linije ulica, krivudave i smeće one iz turske epohe, prave i krute one iz austrijskog vremena. Te dve vrste gradskih ulica još se jasno razlikuju, kao dve azbuke iz dva razna pisma i jezika. Ali veo sumraka, koji biva sve gušći, sve ih više izjednačuje i stapa u nečitku priču zajedničke noći, koja sada pokriva istorije i legende, podvige stranih osvajača i domaćih malih i velikih tirana i oligarhija, pokrete narodnih masa, duge i zamršene račune i obračune između onih koji imaju a ne daju i onih koji nemaju ništa do svojih potreba.* U MARI MILOSNICI (1926) Veli-paša gleda kako se polako mračí Sarajevo i gasne oblak za oblakom nad brdima. A kad je mrak postao potpun, planula su pred njegovim očima po strmim mahalama niz Bistrik i Megar mnogobrojna svjetla i zvijezde po nebu. Zatim dolazi ovakav opis: *Crveni odraz sunčeva zalaska padao je neposredno s neba i ispunjavao cijelu avliju. Samo dole, u dnu vidika, gde prestaje stari grad i počinje slobodna ravnica, ima još traga dnevne svetlosti. U poslednjem, rumenom odblesku već skrivenog sunca belasa se dim fabričkih dimnjaka i naslućuju krovovi novih naselja.*

35. Radnja romana locirana je na uski prostor starog dijela grada, čiji je središnji dio činila Bašćaršija, zapadna granica Ferhadija, a sjeverni Koševsko groblje. U tome trouglu (Bašćaršija – Ferhadija – Koševsko groblje) i kreće se Gospodica. Međutim, nijedan od tih dijelova Andrić ne izdvaja za opis, ali izdvaja njihove mini prostore, konkretno na Bašćaršiji Veliki Ćurčiluk, gdje se, na njegovom početku, nalazila Rajkina magaza.⁷⁰

Poslovi su, naravno, utanjili i opadali sve više, ali na ulasku u Veliki Ćurčiluk ostala je mala magaza, tesna, čista, polumračna i prazna, sa velikim, starim natpisom iznad ulaza: Obren Radaković, komisiona i agenturska radnja. Sa svake strane pisalo je još, u zlatnom krugu: Osnovano 1885. godine, a ispod toga dodano je sada sitnim, skromnim slovima: Vlasnik Veselin Ruzić. ♦ Odmah na početku Velikog Ćurčiluka bila je gazda-Obrenova magaza. ♦ Poslovi su, naravno, utanjili i opadali sve više, ali na ulasku u Veliki Ćurčiluk ostala je mala magaza, tesna, čista, polumračna i prazna, sa velikim, starim natpisom iznad ulaza: Obren Radaković, komisiona i agenturska radnja.

U istočnom dijelu starog Sarajeva (Velikom Ćurčiluku) bio je glavni Rajkin orijentir u kretanju po Sarajevu – magaza (u koju je svakodnevno odlazila), a u zapadnom (Ferhadiji) – sporedni (u koji je povremeno odlazila jer se tamo nalazila mala radnja, duguljasti dućan, sarajevskog Jevrejina Rafa Konfortija.

To je bila mala, napola prazna magaza u kojoj je prodavao i svašta i ništa. Obično je zakupljivao „partije“ demodiranih ili izbledele pomodnih artikala i prodavao ih uz veliku i kod nas dotle nepoznatu reklamu, pismenu i usmenu. Robu bi izložio svu na dve široke tezge pred dućanom. Izlepio bi sve zidove i prozore svoga dućana crvenim i zelenim plakatima: „Okazion! Obaramo cijene! Okazion! Samo još danas!“ „Likvidiramo sa gubitkom! Iskoristite današnji dan!“

Treći orijentir je Ćumurija, u kojoj je bio Rajkin glavni finansijski mamac – bijela, velika i *ukusna* zgrada peštanske Banke Union (čiji je direktor bio Dragutin Pajer), mamac iz dva razloga: 1. kada je otac umro, isplaćeno je osiguranje i suma položena na njeno ime u toj banci, 2. neke hartije od vrijednosti Gospodica je deponovala u njoj. Banka se nalazila sasvim blizu Rajkine kuće, ali s druge

⁷⁰ Jedan drugi mini prostor naći će se u centru pažnje Andrićevog teksta SARAČI (1966): *U prostranoj i živoj Čaršiji postoji, kao izglebljen, jedan tesan i kratak sokak koji nema svog imena nego je poznat kao ogranak Velikih Sarača.* Na području Bašćaršije pisac će forusirati ulicu koja će ući u naslov eseja: U ULICI DANILA ILIĆA. Početak je ovakav: *Tamo gde prestaju bašćaršijski dućani i kazandžijske radionice i gde počinje gusto srpsko naselje sa starinskim kućercima, ima jedna ulica, zabačena i krivudava, koja se nekad zvala Oprkanj-sokak, a danas nosi ime Danila Ilića.*

strane obale, kraj mosta Ćumurija, na uglu.⁷¹ Ta je banka jedini unutrašnji prostor u Sarajevu koji je Andrić veoma detaljno opisao (čak u Beogradu nije našao objekat koji je interijerom privukao toliko pažnju).

Bela i ukusna zgrada Banke Union, na uglu Ćumurije, zauzima osamnaest metara lica na keju. U prizemlju su kancelarije na kojima su danas sve roletne spuštene, a iznad njih dva sprata sa dva velika stana koji su najskuplji u Sarajevu i u kojima već godinama stanuju jedan advokat i jedan lekar. Direktorova kancelarija je u dnu zgrade i ima zaseban izlaz u tesnu i kratku ulicu pozadi. Samo stranci i novajlije ulazili su kod direktora na glavni ulaz, pored šaltera, a svi prijatelji i znanci na sporedni, iz ove male ulice bez imena. Tu se iz uskog predsoblja ulazilo pravo u direktorovu prostranu kancelariju, polumračnu i pomalo vlažnu, u kojoj je veći deo dana gorela svetlost. Ali toj velikoj prostoriji Pajer je dao osoben i prijatan izgled kao svakoj i najmanjoj stvari koja je bila sa njim u dodiru. Po zidovima nekoliko akvarela u živim bojama koji su prikazivali šumske predele i prizore iz lova; bili su svi jednaki po veličini i, očigledno, od istog slikara. Za letnjih dana tu je vladala hladovina, a zimi su gorele teške bukove glavnje u velikoj kaljevoj peći. Ceo pod je bio zastrt sivim pokovanim suknom, a po njemu su bili rastureni bosanski ćilimi kod ulaza a persijski u dnu, oko pisaćeg stola. Taj sto je bio prostran i na njemu nije vladao ni nered a ni studena golotinja bankarskih stolova. Tu su bile fotografije gospode Pajer, crnooke žene panterškog tela, i njihovog sina, lepog dečaka u uniformi svoga internata; zatim, pored bronzane statuete jednog jelena, vaza od zelenog stakla u kojoj je gotovo preko cele godine bilo cveća ili zelenila. Pozadi, na dubokim rafovima sjali su zlatni povezi knjiga u dugim redovima.

Koševo je pored Velikog Ćurčiluka i Ferhadije treći bitan prostorni orijentir Gospođice jer se tamo nalazilo groblje u kome joj je sahranjen otac. Taj dio grada, osim groblja, pisca mnogo ne interesuje – u romanu se samo ističe da se radi o dolini, da do nje vodi Koševski drum i da se pored samog groblja nalazi Ilićeva ciglana.

Ostala mjesta u Sarajevu spominju se rjeđe: Terezije – ulica paralelna keju (*dugačka, uvek mirna i kao uspavana*), Tkanina (gdje se nalazila zgrada istoimenog društva u kojoj je vlasnik Konforti držao kancelariju sa potpuno novim, svijetlim prostorijama), Kovačići (gdje je bila prva fabrika piva i u kojoj je Obren Radaković bio jedan od glavnih akcionara), Logavina ulica (u kojoj je Pajer imao bogato uređen stan) i brdo Hum (*A kad sunce zađe, topeći se samo u svom ognju, za drvećem ispod Huma, Gospođica ne daje da se pali svetlost u kući.*).

⁷¹ Razliku između desne i lijeve strane Miljacke Andrić opisuje u tekstu PEKUŠIĆI (1971). Evo jednog odlomka: *U Sarajevu je oduvek postojala velika i važna razlika između kuća na desnoj obali Miljacke i onih na levoj, pa prema tome i između sveta koji u tim kućama stanuje. Desna obala smatra se, i s pravom, kao zdravija, veselija i – otmenija, ona je sa više sunca, manje izložena zimskim vetrovima i manje mučna i strmenita. Stoga su i kuće i zemljišta na desnoj strani imali oduvek višu cenu i nalazili lakše kupca.*

U roman Andrić uvodi eho u dva oblika. S jedne strane, on dolazi kao odjek zbivanja na bližem prostoru (u zeničkom zatvoru) i daljem prostoru: sa imenom (Galicija, Ukrajina i Rusija čija su ratišta *gutala bosanske pukove*, Arad gdje se nalazila tamnica i za ljude sa toga prostora) i bez njega (*A svet je grmeo od ogromnih pokreta masa, od prvih ratnih sukoba, od novinskih vesti koje su ličile na kri-kove, od neverovatnih pretnji i neočekivanih ostvarenja.*). S druge strane to je eho u samome gradu: *Zvona su gudila iz daljine, sa Banjskog brijega i od Konaka, a u kratkim intervalima čula se otegnuta i neobična jelca koju su vraćala strma brda oko Sarajeva, kao očekivani odgovor na tu metalnu muziku smrti i uzbune.*

36. Što se tiče civilizacijskog tumačenja Sarajeva, za Andrića je to grad u kojoj se ukrštavaju uticaji, miješaju kulturne sfere, sukobljavaju razni načini života i oprečna shvatanja. Pri tome se izdvaja bitna komponenta – povezanost grada sa novcem: *Oduvek je Sarajevo bilo varoš novca i potrebe za novcem, a sada je to više nego ikad.* U gradu pisac zapaža spoj istočnog prostora, slovenskog prostora i zapadnog prostora, pri čemu ističe da je građanski svijet nasljedno opterećen prostorom Istoka i prostorom slovenstva – s jedne strane su *turske navike nereda*, s druge slovenske *potrebe za ekscesom*, a s treće preuzeti *formalistički pojmovi o društvu i društvenim obavezama, po kojima se lični ugled i klasno dostojanstvo čoveka zasnivaju na određenoj veličini neproduktivnih, besmislenih troškova, često samo praznom i smešnom luksuzu bez duha i ukusa.* Piscu je teško zamisliti grad sa manje novca i slabijim izvorima zarade a sa većom žeđi za novcem, sa manje volje za radom i vještine privređivanja, a sa više želja i prohtjeva. Autor konstatuje da mješavina istočnjačkih običaja i srednjoevropske civilizacije stvara naročit oblik društvenog života u kome se domaći svijet takmiči sa došljacima u stvaranju novih potreba i prilika za trošenje. Kada grad posmatra kao orijentalnu varoš, u njemu fokusira fenomen fakir-fukare: *Kao svaka orijentalna varoš, Sarajevo ima svoju fakir-fukaru, što u ovom slučaju znači svoju rulju koja živi desetinama godina povučena, raštrkana i prividno pripitomljena, ali koja se u ovakvim prilikama, po zakonima neke neznane društvene hemije, odjednom sjedini i bukne kao pritajen vulkan, rigajući oganj i blato najnižih strasti i nezdravih prohteva.*⁷² Jedna od komponenti Sarajeva je vjerska mržnja, o čemu podrobno piše.⁷³

Pripadnici triju glavnih vera, oni se mrze međusobno, od rođenja pa do smrti, bezumno i duboko, prenoseći tu mržnju i na zagrobni svet koji zamišljaju kao svoju slavu i

⁷² Grad je bitan motiv mnogih književnih djela, a njegovo umjetničko slikanje čest predmet istraživanja (up. npr. Szabó 2013, Lugarić Vukas 2013). O gradu u antičkoj i helenskoj književnosti, odnosu srednjovjekovne imaginacije prema njemu, humanizmu i težnji za idealnim gradom, mjestu grada u prosvjetiteljstvu, romantizmu i realizmu, gradu u književnosti dvadesetog vijeka, odnosu antiutopije i grada v. Cvijetić 2016: 49–95.

⁷³ Taj motiv pojavljuje se i u romanu OMERPAŠA LATAS: *Sarajevo nije grad zločina, bar ne javnog i krvavog; pre bi se moglo reći da je grad mržnje, a mržnja lako nalazi sve nove povode i u svemu vidi sve nove potvrde za svoju opravdanost.*

pobedu a poraz i sramotu komšije inoverca. Rađaju se, rastu i umiru u toj mržnji, toj stvarno fizičkoj odvratnosti prema susedu druge vere, često im i ceo vek prođe a da im se ne pruži prilika da tu mržnju ispolje u svoj njenoj sili i strahoti; ali kad god se povodom nekog krupnog događaja pokoleba ustaljeni red stvari i razum i zakon budu suspendovani za nekoliko sati ili nekoliko dana, onda se ta rulja, odnosno jedan njen deo, našavši najposle valjan povod, izliva na ovu varoš, poznatu inače zbog svoje uglađene ljubaznosti u društvenom životu i slatke reči u govoru. Tada sve one dugo zadržavane mržnje i pritajene želje za rušenjem i nasiljem, koje su dotle vladale osećanjima i mislima, izbiju na površinu i, kao plamen koji je dugo tražio i najposle dobio hrane, zagospodare ulicama, i pljuju, ujedaju, lome, sve dok ih neka sila, jača od njih, ne suzbije ili dok ne sagore i malakšu same od svoga besa. Zatim se povlače, kao šakali podvijena repa, u duše, kuće i ulice, gde opet ožive godinama pritajene, izbijajući samo u zlim pogledima, ružnim uzrečicama a opscenim pokretima.

Mržnja se dovodi u vezu sa klimom: *sarajevski bes mrzosti [...] stolećima neguju razne verske ustanove, kome pogoduju klimatske i društvene prilike a podržava ga razvoj istorije i kao značajna komponenta ovog prostora ističe zima i novembar.*⁷⁴

⁷⁴ Andrić ima kraći tekst (dvije strane) heterotopijski obojen: NOVEMBARSKA SEĆANJA (objavljen 1981), koji ovako počinje: *U poslednjim danima novembra meseca, kad pod sunčanim lukom, koji sa svakim danom biva kraći, leže pred nama plodovi jeseni, nastupa za svakog od nas vreme sećanja. Kroz granje drveta koja naglo odlazu poslednje lišće otvaraju se vidici i još jednom nam pokazuju ono to smo saznali i doživeli u toku minulih godina i decenija. I ja se tada sećam.* U nastavku saznajemo da se to odnosi na Bosnu i Sarajevo ali na poseban način: *Njih se ne sećam, jer ih nikad nisam ni zaboravio, oni stoje trajni i stvarni preda mnom, neizmenjeni i živi, jer ne podležu ni sili zaborava ni magiji sećanja, jer sam ih uvek nosio u sebi, jer nikada nisam ni prestajao da živim u njima. To mi postaje naročito jasno u ove novembarske dane bogate uspomnama. A onda „zaista“ vidi Sarajevo kako se kao dječak penje u rano jutro.*

U OMERPAŠI LATASU sarajevske novembre pisac dovodi u vezu sa vjetrovima: *Sarajevo nije grad mnogih vetrova. Ali kad čoveka mrak i samoća upućuju na posmatranje i ispitivanje sebe i svoje najbliže okoline, pa i vetrova, i kad sedi ovako u novembarskoj noći koja je sva jednaka, onda on i u proizvoljnim, nemuštim zamasima vetra traži i nalazi neki smisao i značenje.* U ovom djelu Andrić izdvaja još jedan mjesec – april: *Kao svi gradovi koji moraju da podnose vlažnu jesen i dugu i tešku zimu, i Sarajevo ima lepo i bogato leto, a april mesec je nagoveštaj takvog leta. Slast toga meseca ne raznesu vetrovi i ne sasuše rane vrućine, kao što biva u drugim mestima, nego ona leži dugo i mirno u toj sarajevskoj kotlini, kao na dnu duboke posude, razvija se, traje i, pristupna svakom, čini svačiji život lepšim ili bar lakšim.* Ali najveći prostor autor posvećuje februaru pa čak jedno poglavlje naslovljuje: *Februar mesec u Sarajevu.* Slika toga meseca je topofobična: *Kakav je mesec februar te godine u Sarajevu, to je teško zamisliti i nemoguće opisati. Čim je prošao, ono što je najgore bilo u njemu zaboravljeno je. I sad, kad ne živi ni u sećanju, izgleda kao da ga*

Početak zime uvek je mučan i neveseo u ovoj planinskoj varoši koja leži preko pet stotina metara nad morem i u podnožju visokih planina. Sada, na početku druge godine rata, on je bio stotruko teži. Tekao je jedan od onih ratnih i teških novembara od kojih svak strepi, a sirotinja drhti pred njim kao žito pred kosom. Namršten je izgledao i hladan taj novembar, gotovo sav sačinjen od noći koja se samo na nekoliko sati razgali u neki maglovit poludan, a bilo je u njemu vlage koliko u celoj jednoj zimi.

Gospođicu Andrić upućuje u magaznu na Velikom Ćurčiluku u jednom od tih *sumračnih novembarskih dana*. U novembru dolazi i Rajkino šire kretanje po Sarajevu: *Kroz sive, kratke dane toga meseca novembra Gospođica je gazila sarajevskim ulicama, i sama siva i ćutljiva*. U opisu grada proljeća gotovo da nema (samo se na tri mjesta spominje).

Jer, i najveće pustinje imaju svoje proleće, pa ma kako kratko i neprimetno bilo. ♦ I dok je Veso, i ne pomišljajući na njene planove, poslovaio na sitno, cenjkajući se sa seljacima za dve-tri lisičje kože, Gospođica je počela da oseća slast koju takvim kao što je ona daje „para koja se koti“, ono hladno pijanstvo koje potajno greje i obasjava zeleniše po vlažnim magazama, bolje od sunca i lepše od proleća. ♦ Došlo je proleće 1917. godine, dugo i teško proleće, kad se u Bosni od sto kuća samo u jednoj jelo do sitosti, a nijedna nije imala sve što joj treba.

Ljeto je još rjeđe (ono je češće u opisu Beograda): *Izgledalo joj je beskonačno to leto 1918. godine, kao da nije jedno od stalnih godišnjih doba, nego da je vreme stalo u očekivanju događaja.*⁷⁵

nikad nije ni bilo. Tako je ljudima i lakše. Ali nekad, dok je postojao i trajao, taj mesec je bio strašan i svakom živom stvoru izgledao beskrajan i neizdržljiv.

⁷⁵ Ljepota ovog godišnjeg doba u Sarajevu ističe se u pripovijeci PORUČNIK MURAT (1938): *Nema lepšeg leta od sarajevskog. Ti letnji dani sa njihovim mirom, sjajem i zelenilom, izgledaju kao neka nagrada onima koji moraju da podnose vlažne jeseni, oštre zime i ćudljiva proleća sarajevska. Za takvog letnjeg jutra varoš izgleda kao savatli bagdadska tepsija sva išarana listićima od kojih je polovina zlatna a polovina tamna. Sve su ulice prošarane sjajnim i vrelinim prugama sunčane svetlosti i zagasitim uvek prohladnim senkama. Ići tim sokacima, prolazeći čas kroz senu, čas kroz sjaj, uz šum nevidljive vode, ne izgleda kao dužnost i posao nego kao duga i vesela igra. I ne zna se šta je lepše i prijatnije, da li vrelina obasjane bele kaldrme ili svežina tamnozelenih hladovina. Nešto slično nalazimo i u pripovijeci JULSKI DAN (1928): *To su bili oni najlepši sarajevski dani, kad prođu prve i najveće vrućine, kad počne da crni seme u jabuci, kad priroda zaustavi dah: da više ništa ne raste i još ništa ne vene; kad se leto ujednači u mirnoj i raskošnoj dozrelosti svega.**

U prostoru Sarajeva uvodi se perspektiva koja se ponavlja u PROKLETOJ AVLIJI: pogled sa prozora. Za razliku od ovog romana, u kome se sa prozora vidi samo uži prostor,⁷⁶ u GOSPODICI se pojavljuje i uži i širi prostor (druga obala Miljacke).

Stajala je često pored prozora i uplašeno i zabrinuto gledala na sokak i tada je svojim očima mogla da vidi kako poznati prosjački likovi promiču, zaobilazeći njihovu kuću kao da je kužna ili izumrla. ♦ Duže nego obično ona je stajala pored otvorenog prozora i gledala na drugu obalu Miljacke i na strme padine pune zelenila. ♦ I stojeći tako na prozoru i gledajući oživelu varoš u sjaju letnjeg dana, ona još živi i uživa u neodređenoj slasti toga sna bez stalnog oblika i imena. ♦ I ovo je jedno takvo jutro kad Gospođica izuzetno dugo stoji pored otvorenog prozora i budna, već obučena, teško se budi i sporo rešava da otpočne ono što dan od nje traži, isto kao što druge žene i devojke njenih godina dangube pored otvorenog prozora, utonule u misli o ljubavnoj sreći ili ljubavnom jadu. ♦ Ne kazujući ništa majci, priđe prozoru i baci pogled na drugu obalu Miljacke. ♦ A kad sunce zađe, topeći se samo u svom ognju, za drvećem ispod Huma, Gospođica ne dade da se pali svetlost u kući. Sedela je sa majkom pored otvorenog prozora. Dah vrelog dana, sa finom prašinom, ispunjavao je još vazduh. Na crkvama su zvonila zvona muklim pogrebnim zvukom. ♦ Svetlosti su svuda po varoši planule, a dve žene su sluktile pored prozora, sedeći bliže jedna drugoj nego inače, kao da nešto čekaju. ♦ Ležeći u postelji, stisnutih usana i sastavljenih obrva, gledala je oštro u tamu koja je oko prozora počinjala da se tanji i da bleđi. ♦ Gledajući ono življe kretanje sveta na protivnoj obali reke, priseća se da je čitala u novinama ovih dana vesti o dolasku prestolonaslednika Franca Ferdinanda u Bosnu i o pripremama koje se čine za njegov doček u Sarajevu.

Ovaj motiv doći će i u opisu Beograda.

U Sarajevu kao temeljnom prostoru postoje dva digresijska prostora – jedan je Vrelo Bosne, drugi Bentbaša. U prvi odlazi dajdža Vlado (zaustavlja se kraj hana kod Alipašinog Mosta, svraća na stočnu pijacu i u ranu zoru vraća u Sarajevo), a u drugom on se upućuje sa Gospođicom.

Po prostoru Sarajeva Rajka se kreće na dva načina: u jednom slučaju to je jednosmjernan pravac, u drugom dvosmjernan. Jednosmjernan pravac ima kao početnu tačku kuću na Bistriku, a završnu magazu u Velikom Ćurčićuku, Union Banku kraj Ćumurije i Konfortijev dućan u Ferhadiji.

Dvosmjerni pravac je vrlo rijedak, ali je jedan posebno opisan: Gospođičin odlazak na Koševsko groblje i vraćanje sa njega 28. juna 1914. Ta maršruta izgledala je ovako: kuća na Bistriku – prelazak preko mosta Ćumurija – uska ulica

⁷⁶ *Sve se to vidi sa prozora fra-Petrove ćelije. Belina spoljnog sveta tu se meša sa dremljivom senkom koja vlada u ćeliji, a tišina dobro druguje sa tihim šumom njegovih mnogobrojnih časovnika koji još rade, dok su se neki, nenasivljeni, već zaustavili (PROKLETA AVLIJA). ♦ Tako izgleda mladiću pored prozora, kog su za trenutak zanela sećanja na priču i osenila misao o smrti (PROKLETA AVLIJA).*

između dviju velikih zgrada Zemaljske vlade – Koševski drum. Vraćala se istim putem. Ova narativna strategija biće primijenjena i u Beogradu, a kao dvosmjerni pravac doći će kretanje od Stiške ulice do Kasine i nazad.

37. U sarajevske prostorne motive spada i crna pruga (Kroz prijatno sećanje na minuli san, koje ju je zadržavalo nepomičnu, tu pored prozora, prođe kao crna pruga ta pomisao na novine.), koja je više dominantna u romanu NA DRINI ČUPRIJA.⁷⁷

38. Postoje dvije centralne opservacijske tačke u sarajevskom temeljnom prostoru Iva Andrića: jedna je u Ulici Basamaci 21, gdje je sa majkom iznajmljivao stan do 1912, a druga u Ulici Valtera Perića 19 (ranije Kraljice Marije) poslije Drugog svjetskog rata do 1951, gdje je povremeno stanovao kod Metoda Rakuša. Iz prve opservacijske tačke došla je specijalizacija u pripovijetkama o djetinjstvu: KNJIGA (1945), CRVEN CVET (1949), PROZOR (1953). Iz centralne opservacijske tačke u sarajevskom temeljnom prostoru nastaje i druge pripovijetke sa motivima grada na Miljacki: BIFE TITANIK (1950), BUNA (1952), ČUDO U OLOVU (1926), ČILIM (1948), DECA (1935), GOSPODICA (1945), JEDAN DAN U SARAJEVU KRAJEM JULA 1878. G. (1928), JULSKI DAN (1928), KUĆA NA LATINSKOJ ČUPRIJI (1929), KUĆA NA OSAMI (1976), MARA MILOSNICA (1926), MUSTAFA MADŽAR (1923), OMERPAŠA LATAS (nezavršeni roman), O STARIM I MLADIM PAMUKOVIĆIMA (1948), PISMO IZ 1920. GODINE (1948), PRIČA O KMETU SINANU (1948), PORUČNIK MURAT (1938), PRIČA O SOLI, PROBA (1951), PRVI SUSRETI (1950), PUT ALIJE ĐERZELEZA (1920), RAZGOVOR (1948), RAZGOVOR PRED VEČE (1966), SARAČI (1966), SMRT U SINANOVJOJ TEKLIJI (1932), SNOPIĆI (1948), SVEČANOST (1960), ŠTRAJK U TKAONICI ČILIMA (1950), TRI DEČAKA (1947), ZA LOGOROVANJA (1922), ZNAKOVI PORED PUTA (1981), a takođe eseji: GOSPOĐA ANGELINA IBRI (1936), JEDAN POGLED NA SARAJEVO (1953), KAKO SAM ULAZIO U SVET KNJIGE I KNJIŽEVNOSTI (1953), LETNJI DAN (1955), MOJ PRVI PROZOR U SVET (1957), MRAK NAD SARAJEVOM (1931), NA JEVREJSKOM GROBLJU U SARAJEVU (1954), NEUSPEH NA POZORNICI (1959), NOVEMBARSKA SEĆANJA (1981), RAJA U STAROM SARAJEVU (1935), U ULICI DANILA ILIĆA (1926), ŽUDNJE

⁷⁷ *Kap fizičku nelagodnost negde u sebi – crnu prugu koja s vremena na vreme, za sekundu-dve preseče grudi nadvoje i zaboli silno – dečak je poneo sećanje na to mesto, gde se prelama drum, gde se beznađe i čamotinja bede zgušnjavaju i talože na kamenitim obalama reke preko koje je prelaz težak, skup, i nesiguran* (NA DRINI ČUPRIJA). ♦ *Naprotiv, sa godinama i sa starošću javljalo se sve češće: uvek ista crna pruga koja mine grudima i preseče ih naročitim, dobro poznatim bolom iz detinjstva, koji se jasno razlikuje od svih muka i bolova što ih je docnije život donosio* (NA DRINI ČUPRIJA). ♦ *Nestalo bi možda i onog neobičnog bola koji je vezir u detinjstvu poneo sa višegradske skele, iz Bosne: crne, oštre pruge koja mu s vremena na vreme preseca grudi na dve polovine* (NA DRINI ČUPRIJA). ♦ *Bio je kratak, ovoga puta opervažen jakom crnom prugom, i javljao je da je Njeno Veličanstvo carica Jelisaveta poginula u Ženevi, kao žrtva odvratnog atentata, od ruke italijanskog anarhiste Lukenija* (NA DRINI ČUPRIJA).

DEČAČKIH GODINA (1958).⁷⁸ Opisi Sarajeva pojavljuju se u većini romana, nizu pripovijedaka, i u nekoliko pisama.⁷⁹ Nakon što je napisao GOSPODICU (1945) Andrić se sarajevskom prostoru više puta vraćao, najviše 1948 (tada je objavio šest tekstova), a nešto manje 1950. i 1953 (tri). Dva teksta izašla su 1945, 1960, 1966 i 1981 (poslije smrti), a po jedan 1947, 1949, 1951, 1952, 1954 i 1955. Prije rata štampano je tri 1926, dva 1935. i po jedan 1920, 1922, 1923, 1929, 1931, 1932, 1936 i 1938. Dakle, Sarajevo kao motiv i mjesto radnje češći je u poslijeratnom nego predratnom stvaralaštvu (odnos je 23 : 11). Budući da je dosta onih koji su nastali neposredno poslije GOSPODICE, nameću se dvije pretpostavke: a) Andrić nije konceptijski imao mogućnosti da u roman još više unese Sarajevo, pogotovo da ga još detaljnije predstavi, b) dio već stvorene/složene vizije grada na Miljacki

⁷⁸ Radovan Vučković ističe da je Sarajevo Andriću bilo opsesivna tema kojom je počeo i završio književno djelo (Vučković 2006: 8). „Retko da je u delu nekog pisca jedan grad tako svestrano osvetljen i dat iz tako različitih uglova kao Sarajevo u Andrićevom. Mogla bi se sačiniti obimna studija koji bi rekonstruisala Andrićevu istorijsku sliku Sarajeva, njegov prirodni i geografski položaj, specifični mentalitet ljudi, sa njihovim osobenim smislom za jednu vrstu zajedljivog humora, arhitekturu i urbane konstelacije“ (Vučković 2006: 9). Ovaj kritičar dodaje da je Andrićeva slika zavičajnog Sarajeva složena, slojevita, iznijansirana i kompleksna. „Obuhvaćeno je njome sve što je svetlo i tamno u tome gradu, obeležene su bele i crne mrlje na njemu – kao što je to u jednom izuzetnom stvaralačkom delu jedino i moguće. U podtekstu priče o Sarajevu oseća se i piščeva ljubav prema gradu, ali i nezadovoljstvo životom u njemu. I jedna i druga emocija iskazane su u opisima prirode, ljudi i građevina. Zato se može reći da je Andrić najsvestraniji i najdublji sarajevski pisac bio i to će ostati“ (Vučković 2006: 11–12).

⁷⁹ Slike grada na Miljacki ilustruju i ovi primjeri: *Poslije prvih jesenjih kiša i vjetrova, bile su sarajevske ulice čiste i vedre, sa veselim sjajem jesenjih dana u zraku i na kućama i sa prvim pjegama rujeva lišća na strmim bregovima* (PUT ALIJE ĐERZELEZA). ♦ *Njihova velika kuća, s bezbrojnim prozorima koji gledaju iznad grada i preko Igmana, ostala je tamna i pusta.* (PUT ALIJE ĐERZELEZA). ♦ *Bio je Ramazan i danju je sve mirovalo, ali noću se grad prolamao od svirke, sijela i ašikovanja po mahalama* (PUT ALIJE ĐERZELEZA). ♦ *Dešavalo se, poslije burnih večeri, kad bi askeri ili sarajski momci vriskali i nakašljavali se ispod prozora i udarali na vrata, da bi je majka, ni krivu ni dužnu, grdila i u čudu se pitala „u koga se umetnu“ da je rad nje grad lud i kuća nemirna, a ona bi je slušala, skopčavajući ječermu na grudima, bez zračka razumijevanja u velikim očima* (PUT ALIJE ĐERZELEZA). ♦ *Kći mu je, osirotjela i sama, htjela najprije da pođe u kakav ženski manastir u Rusiju, ali ju je zadržao jedan Grk, kavaz, a kad je on prevari, preselila se u jednu od onih malih kućica što se redaju niz Hiseta do u Donje Tabake i u kojima žive pod državnim nadzorom, sve po jedna ili dvije u svakoj kući, kupovne i cijelom gradu po imenu poznate djevojke.* ♦ *Mislio sam na kupanje na mora ali sam se tako zaželio Bosne da ću sve tri nedelje provesti u Višegradu i Sarajevu* (ANDRIĆEVA PISMA TUGOMIRU ALAUPOVIĆU). ♦ *Odlučio sam da ga provedem između Višegrada i Sarajeva, da se što bolje odmorim i okrepim* (ANDRIĆEVA PISMA ZDENKI MARKOVIĆ).

ostavljen je za pripovijetke i eseje. U svakom slučaju što se tiče Sarajeva, GOSPOĐICA je u Andrićevom stvaralačkom kontinuitetu stožerna tačka (krajnja će biti OMERPAŠA LATAS).

39. Drugi dio romana (u kome se opisuje Rajkin život od 1919. do smrti 1935) Andrić smješta u Beograd, što ima i autobiografsku pozadinu: to je grad u kome je on najduže živio (oko 45 godina) i koji prije GOSPOĐICE nije bio izražen predmet njegovog pripovijedanja. Pisac je prvi put došao u Beograd (noćnom lađom po Savi) 1912. kao maturant sarajevske Velike gimnazije (grad mu se učinio *velikom, osvetljenom, bleštavom varoši, iako smo jedva nazirali lampe na pristaništu*; Andić 2015: 124). Duži boravak u Beogradu počeo je 1919. kao činovnik u Ministarstvu vjera vjera (Pariska 15, u bivšoj kući advokata Marka Stojanovića). U tu godinu smješta se i Rajkin dolazak u prijestonicu.⁸⁰

U Beogradu su ga te jeseni sačekali *beogradski zrak pun ozona i elektriciteta*, nevarovatna skupoća i mladi umetnici. U još uvek razrušenom gradu pronašao je sobu negde na Terazijama (Andić 2015: 126).

O Beogradu iz 1919. Andrić je rekao:

Ne znam zašto mi se baš sada, dok posmatram ovaj jedinstven luk u svetu, pojavila slika Beograda iz 1919. godine. Beogradska varoš je tada strašno izgledala. Izrovana turska kaldrma, jedino u glavnim ulicama žmirka pokoja karbitska lampa, jer je austrijska vojska pri povlačenju uništila kotlove u centrali. Ponešto od te pomrčine dao sam u GOSPOĐICI (Jandrić 1982: 299).

U glavnom gradu ostaje oko pet mjeseci – od oktobra 1919. do marta 1920. Te godine dobio je posao u Ministarstvu inostranih djela (Kralja Milana 16).⁸¹ Jedan od najranijih utisaka o Beogradu Andrić iznosi u pismima Veri Stojić

⁸⁰ I u pripovijeci ZEKO glavni junak stiže te godine u Beograd: *Kad se u januaru 1919. godine vratio u Beograd, Zeko je našao olupinu od nekadašnje Margite, a sa njom snažnog plavog dečaka od četiri godine* (Andrić Zeko 2011). A u noveli SLUČAJ STEVANA KARAJANA mali bankarski činovnik *odnekud ispreka* dolazi u Beograd 1920 (Andrić Karajan 2011). *Sposobnosti, koje su nekad od došljaka i ubogog bankarskog činovnika iz 1920. godine načinite imućnog i uglednog beogradskog zeta i rentijera, pokazale su se u nesmanjenoj vrednosti i sada, dvadeset godina docnije, kad je Beograd bombardovan i zemlja okupirana od Nemaca* (Andrić Karajan 2011).

⁸¹ „Govorio je da su mu pre rata najsrećniji dani bili kada je kao mladi činovnik tog Ministarstva u pauzi odlazio tramvajem do Čukarice, kupao se u Savi a potom ručao svežu ribu u nekoj od alaskih koliba“ (Andić 2015: 126). Volio je da vesla pa je prije Drugog svjetskog rata bio član veslačkog kruga i dolazio na Adu Ciganliju, za koju je rekao da je bokokotorski zaliv Beograda; kada je otišao za ambasadora u Berlin, svoj čamac ostavio je Veri Stojić (Andić 2015: 130).

1926. i 1927, u kojima posebno izdvaja Topčider.⁸² Prvih dana aprila 1933. dolazi iz Ženeve u Beograd i počinje da radi u Trećem odsjeku Političkog odjeljenja Ministarstva inostranih poslova, a u decembru 1933. postaje šef toga resora. Godine 1936. nalazi se u prijestonici i stanuje u hotelu Ekselzior (Kneza Miloša 5).⁸³ Narednu 1937. provodi u gradu pod Avalom da bi 5. novembra bio imenovan za pomoćnika ministra inostranih djela. U godini kada u romanu umire Gospodica (1935) vrši dužnost načelnika Političkog odjeljenja Ministarstva inostranih poslova. Iz Njemačke, gdje je otišao za ambasadora 1939, vratio se u Beograd 1. juna 1941. i u njemu ostao do kraja života (samo je jedno vrijeme poslije rata povremeno boravio u Sarajevu). Stanovao je u Prizrenskoj 9/I kod advokata Brana Milenkovića. To će biti njegova opservacijska točka za pisanje GOSPODICE. U njoj Andrić locira blizu sebe (preko puta Prizrenske) jednu od najvažnijih i naj-snažnijih scena – posjetu Rajke Radaković Kasini.⁸⁴ Andrićevu dinamičnu matricu čini prvenstveno kretanje na relaciji Prizrenska – Kalemegdan.⁸⁵

40. Beograd u Andrićevom stvaralaštvu nije čest motiv kao Sarajevo ili Višegrad. Na pitanje može li se reći da je glavni grad vrelo njegovih književnih tema Andrić je odgovorio:

⁸² *Vama bih savetovao da odete, pa ma na tri dana, negde u zelenilo. Ako ništa, otidite katkad u Topčider na ručak. Setite se tada i mene. To mi je najdraže mesto gde sam najsladje i najmirnije jeo hljeb i pio vino* (pismo Veri Stojić 9. avgusta 1927). ♦ *Drago mi je da ste dobro sa zdravljem i pored beogradskih vrućina i prašine. Držite se samo Topčidera i Košutnjaka; oni su lekoviti* (pismo Veri Stojić 30. avgusta 1927). ♦ *Draga Vera, hvala vam na oba pisma. Šteta je da niste mogli odsustvo da provedete na moru. Ali kad već morate biti celo vreme u Beogradu, držite se Topčidera; on je lekovit* (pismo Veri Stojić 30. septembra 1927). ♦ *Ipak se nadam da zimu koja dolazi neću morati provesti u Marselju. Šta vam kazuje Brana? Viđate li ga? Vaš Topčider je izvesno već prestao. Sad će početi balovi i čajevi. Čuvajte zdravlje u ovo prelazno vreme koje je u Beogradu naročito nezdravo* (pismo Veri Stojić 18. oktobra 1927). ♦ *Hteo bih da čujem, kako ste i šta radite. Idete li u Topčider?* (pismo Veri Stojić 8. avgusta 1926). Ova pisma objavljena su u SVESKAMA Zadužbine Iva Andrića (Andrić/Stojić 1988).

⁸³ „Nisu poznati brojevi soba u kojima je boravio ovaj samac naviknut na hotelske sobe. Jedan novinar je tokom razgovora koji je u hotelu vodio sa njim uočio gotovo manastirski red u sobi, a od predmeta samo putničke kovčuge, knjige, i na jednoj od njih brojanice od ćilibara“ (Andić 2015: 126).

⁸⁴ O boravku Iva Andrića u Beogradu v. Andić 2015: 123–133.

⁸⁵ Poslije rata doći će i druge relacije, npr. Ulica proleterskih brigada – Biblioteka „Svetozar Marković“, o čemu piše Čedo Kisić: „U sredu pre podne našao sam se sa Ivo Andrićem na uglu Kardeljeve ulice i Bulevara Revolucije. Andrić je polazio da radi u Univerzitetskoj biblioteci. Znači, pomislih, ostaje mi za razgovor taj kilometar i po“ (Kisić 1953: 37).

Nemam šta da kažem o svom. književnom radu što ne bi bilo već rečeno i poznato. Svakako da u tom radu preteže Bosna, njen život i njena istorija. Ali u mojim radovima zauzima Beograd prilično mesta. Na primer u romanu GOSPOĐICA, pa u mnogim većim pripovetkama čija se radnja u celosti dešava na području Beograda (Pisac govori 1994: 37).

41. Beograd u GOSPOĐICI dolazi, poput Sarajeva, geografski i civilizacijski.

42. Geografski Beograd nema mnogo opisa. U njima se potenciraju tragovi rata i ruševine (Andrić piše da je grad 1920. godine bio razrovan i nekaldrmisan). U Beogradu je najbolje i najslikovitije opisano nebo (što ne nalazimo u deskripciji Sarajeva).⁸⁶ Na početku te slike dolazi ono što nije karakteristično za sarajevsko: širina (u gradu na Miljacki nekom plove oblaci, *svečani, beli i spori*, a kao vrijeme za predstavljanje sarajevskog neba bira se jutro: *Na nebu je bilo još rumenog sjaja i nad celom varoši jutarnje svežine*).⁸⁷ Beogradsko nebo dato je detaljno i u svim godišnjim dobima. Pri tome Andrić narušava stereotip da su ljeta suva, a jeseni kišne. U ljetnjem nebu on izdvaja oluje zbog kojih se *celo pretvori u jedan jedini tmurni oblak koji, gonjen ludim vetrom, nosi kišu pomešanu sa prašinom panonske ravnice*. Zimsko nebo odiše vedrinom sa studenom raskoši. Ujesen ono oteža od *zvezda u rojevima*, a u proljeće izgleda kao da cvjeta uporedo sa zemljom. Kada je u pitanju dan i noć, Andrić nebo fokusira samo u sumrak, jer je to i *najveći raskoš neba nad Beogradom*. Sunčeve zalaske pisac daje u svim godišnjim dobima: *U jesen i u leto oni su prostrani i jarki kao pustinja vizije, a zimi prigušeni tmastim oblacima i ružnim maglama*.⁸⁸ Autor vrši vremensku generalizaciju i u beogradskim sutonima nalazi ono što je trajno, stalno.

⁸⁶ : Sarajevo je zatvoren prostor (nalazi se u dolini), grad bez izraženog horizonta, dok Beograd leži u ravnici (još i na ušću dviju rijeka) pa dolazi do izražaja širina prostora koji se diže uvis, odlazi u vertikalu.

⁸⁷ Beogradsko jutro nije često kao motiv ni u Andrićevim pripovijetkama iz beogradskog ciklusa. Opisi su vrlo kratki tipa: *Pred njegovim očima ulica se ukazala u rumenom sjaju jesenjeg jutra kao procvetala pokretima, bojama i poklicima* (Andrić Karajan 2011). ♦ *A kad me prva svetlost dana probudila, na njoj sam dugo gledao odsjaj svetle beogradske zore i prvih jutarnjih časova* (Andrić Porodična slika 2011).

⁸⁸ Beogradsko nebo se mnogo skromnije predstavlja u drugim pripovijetkama – u obliku pokoje rečenice, najčešće u noveli Zeko. Kao detalji ističu se: boja (u jednom slučaju neobična modrina, a u drugom mrkost), krupne jasne zvijezde, sazvežđa na sjevernom nebu (*Velika kola čija ruda, iskrenuta uvis, zadire duboko među sitna sazvežđa*), kontrast zvjezdanog neba koje blešti i tamnog grada, spuštenost (nisko), vrijeme (sumrak): [...] *u visini se naziralo neobično modro nebo, ali od zemlje nije bilo ni traga* (Andrić Zeko 2011). ♦ *Silazeći od Tolstojeve ulice nizbrdo i gledajući varoš u tami i nad njom nebo sa krupnim jasnim zvezdama, koje kroz zanjihano granje kestenova izgledaju kao da i same plamsaju na vetru, nailazile su na njega često i sumnje i malodušnost [...]* (Andrić Zeko 2011). *Sa takvim različnim i oprečnim mislima i raspoloženjima silazio je često niz ovo*

A u svako doba godine vrlo su česti dani kad se oganj toga sunca koje zalazi u ravnici, među rekama pod Beogradom, odbije čak gore u visokoj kupoli neba, i tu se prelomi i prospe kao crven sjaj po rasutoj varoši. Tada sunčano rumenilo oboji za trenutak i najzabačenije uglove Beograda i odblesne u prozorima i onih kuća koje inače slabo obasjava.⁸⁹

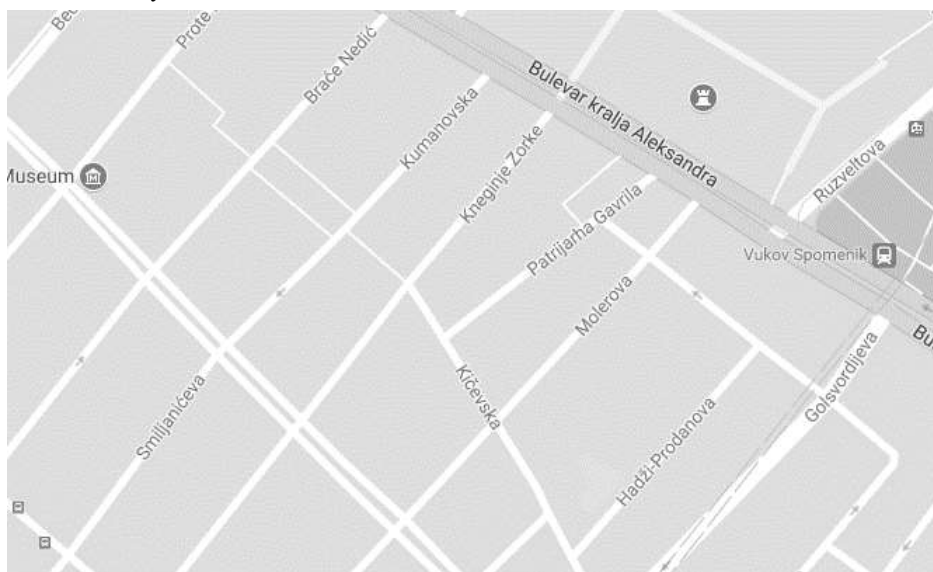
Geografski prostor Beograda čine i topografske tačke. Centralna je ona u Stiškoj ulici – kuća na broju 16a. Oko ove ulice postoje nedoumice u pogledu tačne lokacije. Naime, sada postoji Stiška (Mali mokri lug), ali daleko od centra, što isključuje mogućnost da se tamo nalazila Rajkina kuća. Vjerovatnija je verzija da je to sadašnja Kičevska na Vračaru, koja odgovara opisu u romanu. U istorijskim izvorima za Stišku ulicu kaže se da se prije zvala Baba Višnjina ulica.⁹⁰ Budući da se Rajkino skretanje iz Aleksandrove ne daje detaljno, postoje i

brdo, gledajući u razna godišnja doba i u različitim osvetljenjima uvek ista sazvežđa na severnom nebu nad Beogradom (Andrić Zeko 2011). ♦ I kad silazi nizbrdo, strmim putem između dva reda kestenova, on sa pouzdanjem gleda dole na zamračeni grad sa nešto prigušenih i mlečnih barica svetlosti, i u zvezdano nebo koje blešti nad tamnim gradom i na kom se ističu Velika kola čija ruda, iskrenuta uvis, zadire duboko među sitna sazvežđa (Andrić Zeko 2011). ♦ Glas zvona gubi se ovde u širini prostranstva, pod ogromnim svodom proletnjeg neba nad gradom (Andrić Zeko 2011). ♦ Ispeli su se do Ulice kneza Miloša i upravo su posmatrali širok i ujednačen oblak žute prašine koji se dizao nad jugoistočnim delom grada i sve više hvatao modro nebo, kad je jeknula sirena sa palate Albanije dugim, neprekidnim zvukom, zatim druga, sa Čukarice, pa treća, sa Dunava (Andrić Zeko 2011). ♦ A kad je kiša prestala, nebo je ostalo nisko i mrko i pre vremena stvaralo je sumrak (Andrić Zeko 2011).

⁸⁹ U kritici je ovaj opis naišao na priličan odjek. Miloš Bandić je istakao da roman počinje impresivnim pejzažem neba nad Beogradom i sunčanih zalazaka, da se radi o ozbiljnoj, gotovo službenoj naraciji i deskripciji, o poetskom trenutku čija je autentičnost neosporna, o opisu u kome se Andrić-spisatelj prepoznaje kao i kao slikar, ali istovremeno i kao posmatrač koji u prizorima oko sebe traži pozadinu – sjaj ili bijedu koja se krije iza blještavih i raskošnih svetkovina za čovjekove oči (Bandić 1963: 387). Radovan Vučković smatra da je slikom zalaska sunca u Beogradu pisac simbolički predstavio viziju izgaranja bića koje nije htjelo da prizna nužnost potpunog života: „Ta slika ima, kao što je kod Andrića uobičajeno, sve oznake neposredne kopije geografskih pojedinosti i oduševljenog slikanja zalaska sunca nad Beogradom“ (Vučković 2011: 369). Miloslav Šutić konstatuje da se radi o naglašeno poetičnom opisu jedne prirodne pojave i to u romanu koji je od početka do kraja usredsređen na tvrdičluk pa se pita kako je to Andrić odmah poslije uvoda odabrao jedan od oblika prirodnog lijepog, čiji su književni opisi i likovne predstave često na granici kiča (Šutić 2007: 21). On nalazi objašnjenje u tome što je nebo poslužilo piscu da objasni odnos prema prirodno lijepom.

⁹⁰ „Prema podacima iz Zavoda za informatiku i statistiku, Baba Višnjina ulica dobila je ovaj naziv 1. januara 1900. godine, a koji je zadržala sve do danas. Prethodno ova ulica, u periodu od 1893. do 1896. godine, zvala se Poslužiteljska, a nakon toga, do 1900.

pretpostavka da je Rajka, prešavši raskrnicu, produžila pravo u Baba Višnjinu (u romanu se kaže da je odmah na početku Stiške stajala Rajkina kuća). Prema romanu, kada se vraćala iz Kasine, Gospodica je ušla iz Aleksandrove ulice (sada Bulevar kralja Aleksandra). Pošto u pravcu centra Kičevska izlazi na ulicu Kneginje Zorke, prva mogućnost bila bi ulazak iz nje u Aleksandrovu. Druga je ulica Patrijarha Gavrila, treća Molerova i posljednja Golsvordijeva. Dakle, ako je Stiška bila Kičevska, onda je Gospodica morala prvo zaći u jedno od tih četiriju ulica, a onda u svoju.

Ilustr. 8
Prostor Vračara u kojoj se nalazila Stiška ulica

Iz podatka da je Gospodica redovno odlazila u centar Njegoševom ulicom proizilazi da je u nju skretala ili iz Baba Višnjine (više realno) ili iz Kursulinove (manje realno). Četvrta ulica paralelna sa Baba Višnjinom (prema centru nakon Koče Kapetana, Molerove i Knjegine Zorke) jeste Smiljaniceva (takođe izlazi na Njegoševu) u kojoj je Gospodica stanovala kod Hadži-Vasićevih nakon dolaska iz Sarajeva.

godine bila je poznata pod nazivom Varvarinska. Isto tako, postoje i pretpostavke da se u jednom kratkom vremenskom periodu vodila i pod imenom Stiška ulica. Godine 1946. deo Baba Višnjine ulice, od Krunske do Bulevara Kralja Aleksandra, izdvojio se i dobio naziv Golsvortijeva ulica. Iako je naziv ove ulice u upotrebi već više od jednog veka, mnogim građanima ni danas nije jasno njegovo poreklo niti im je poznato ko je zapravo bila Baba Višnja. Baba Višnja uglavnom je poznata kao majka srpskog vladara kneza Miloša Obrenovića i smatra se da od nje potiče i čitava dinastija Obrenović“ (Baba Višnjina-
www).

Pored Stiške u romanu se spominju: ulice Smiljanićeva, Njegoševa, Aleksandrova, Knez Mihailova, trгови Terazije i Slavija, kvartovi Vračar i Senjak, tvrđava Kalemegdan i objekti: „London“, Kasina, kafana „Topola“, Kolarac, Univerzitet, Velika pijaca preko puta Univerziteta, Državna bolnica, Opština, Pozorište, Duhovni sud, Sreski sud, Podunavska banka.⁹¹ Izuzev Stiške i Kasine nijedan od navedenih prostora ne dobija širi opis.

43. Civilizacijski Beograd odlikuje više elemenata. To je grad u kome poslije rata vlada uzbudljiva i atmosfera neograničenih mogućnosti,⁹² ali koja je istovremeno bila nezdrava i varljiva na svim područjima i u svim pravcima. Beograd je nakon Prvog svjetskog rata doživio brz razvoj i značajnu modernizaciju (Glišić 2016: 256), bio je mjesto intelektualne, nacionalne i ekonomske ekspanzije, planova, poroka i ambicija (Bandić 1963: 383). Tadašnji Beograd postaje stjecište širokog društva: „prečana“, koji počinju da zauzimaju važna i visoka mjesta,⁹³ mjesto okupljanja poslovnih ljudi, prvih pionira korupcije i dr.⁹⁴ U takvom gradu mogli su se preko noći riješiti svi životni problemi (zaposeliti se, obogatiti).⁹⁵ Beograd je bio podesna sredina za čovjeka koji je želio da u mnoštvu ostane sam i u zatalasanoj gužvi neprimijećen. *U onom toplom i bogatom neredu, u stalnom prilivu novog i raznolikog ljudstva, novih oblika života i navika, u naglom i neujednačenom menjanju i napredovanju svega, u tom životu bez počinka i predaha, mogao se čovek skloniti i živeti sam i nevidljiv, po svojoj volji, kao u gustoj šumi ili milionskoj varoši.* U tadašnjoj prijestonici novčani poslovi svodili su u normalnom ritmu *bez divlje bujnosti u kojoj cvate špekulacija, bez naglih promena i skokova.* Sveopšte špekulacije iz prvih poslijeratnih godina splasnule su i povukle

⁹¹ Za razliku od groba Rajkinog oca u Sarajevu koji je tačno lociran (na Koševu) pisac ne daje podatak gdje je Rajkina majka sahranjena u Beogradu.

⁹² U pripovijeci ZEKO Beograd se na sličan način opisuje – on je *bujao od života i presipao se izobiljem, i bila mnogo češća i više raširena nego što bi. se to po razgovorima, knjigama i novinama moglo pomisliti, a najčešće se javljala ne među siromašnim i neukim, nego među obezbeđenijim i prosvedećenijim svetom* (Andrić Zeko 2011).

⁹³ Stub društva u Kasini, čak neka vrsta predsjednika, bio je jedan prečanski advokat koji je već otvorio kancelariju u Beogradu i razgranao poslove.

⁹⁴ Tu širinu i raznolikost društvenih slojeva najbolje odslikava okupljanje u Kasini: *To je mešovito i šareno društvo, sastavljeno od poslovnih i političkih ljudi, prvih pionira korupcije, od Beograđana i prečana, advokata, novinara i senzala, i od slučajnih namernika koji tek čekaju da budu uvršteni u neku od društvenih kategorija. Skup ljudi koji ne vezuje ništa osim prolaznog pijanog drugarstva koje sada raste i buja svuda po prestonici, kao luda trava pored puta.*

⁹⁵ *Tada ste mogli da na ulici Slavija – Kalemegdan, u podne ili pred večer, sretnete neočekivano nekog druga iz detinjstva i blagodareći tome slučajnom susretu da već sutra osvanete kao dobro namešten ili čak bogat čovek, a da vas niko podrobnije ne ispita ko ste, ni šta ste, ni kakav ste.*

se u banke i nadleštva, dok za sitne poslove i dobitke nije više bilo mjesta ni prilike.

Jedne po jedne nestalo je sa Terazija onih sarafskih radnji. S njima je nestajalo i mogućnosti za promenljivu i tajnu igru koju je čovek mogao neprimećen i bezimen da igra, da gubi ili da dobiva onoliko za koliko je mudriji, jači i srećniji od drugih, a da nikom ne mora da polaže računa ni o gubicima ni o dobitcima ni o strasnim dizanjima i padanjima koja ih prate.

Za Gospođicu Beograd nije ono što je bilo Sarajevo: u glavnom gradu život je bio nov i zahuktao, on je *ključao i jurio bezobzirno pored ruševina i postradalih ljudi*. Rajka Radaković je na svakom koraku vidjela koliko je život u prijestonici bogatiji i složeniji, ali i oštiji i opasniji nego u provinciji: *naoko izgleda lak i veselo kao igra, a u stvari je varljiv i nemilosrdan kao kocka*.⁹⁶

44. U tadašnjem Beogradu došlo je do „otvaranja“ kuća imućnih i uglednih porodica koje su imale odrasle kćeri, što se opisuje na primjeru Perse Hadži-Vasičke u čijoj se najvećoj sobi svakog utorka uz gramofon igralo, a u salonu se okupljale starije gospođe, privikavajući se teško na crnačku muziku, *pitajući se u sebi šta sve neće izmisliti ova mladež pre nego što se njihove kćeri pouđaju i tako briga pređe na drugoga*.⁹⁷ Ali taj proces prati i ono što je potpuno suprotno: uvlačenje u svoj kućni prostor Rajke Radaković.⁹⁸ Dakle, jedan se prostor otvara, a drugi zatvara.

⁹⁶ Roman dotiče važno naracijsko pitanje odnosa centra i periferije, metropolie i provincije. Ono predstavlja predmet niza analiza, ali ne u GOSPOĐICI, već u drugim književnim djelima, pri čemu se izdvaja odnos središta i periferije u romanu ROMANA BR. 7 VODOPADI U SLUNJU Heimita von Doderera (Car 2013), interakcija metropole i periferije u romanu ZANAT UBIJANJA Norberta Gstreina (Bobinac 2013), evropska metropola u kontekstu posmaterijalizma i kulturne kreativnosti (Horvat/Tomašević/Lendić 2013), Matoševe metropola i provincija (Oraić Tolić 2013^b), centar i periferija u multilaterarnim okolnostima (Lauer 2013), megapolis angloameričkog i srpskog romana i slika megapolisa u djelima Džordža Orvela, Kliforda Simaka, Antonija Bardžisa, Ljiviše Jocića, Borislava Pekića i Mirjane Novaković (Cvijetić 2016).

⁹⁷ Sličan motiv pojavljuje se i u pripovijetki PORODIČNA SLIKA: *Gostinske sobe u kućama imućnijih beogradskih trgovaca počele su posle 1919. godine da se preobražavaju i, sa manje ili više uspeha i doslednosti, pretvaraju u salone po građanskom ukusu toga vremena. Tada je iz njih izbacivan ne samo suvišni jevtin nameštaj nego i pirotski ćilimovi i rodoljubive oleografije, uveličane i u boji. Sve je to upotrebljavano u sporednim sobama, ili čak bacano među stare i nepotrebne stvari, u ostavu ili u sobu za mlade* (Andrić Porodična slika 2011).

⁹⁸ *Gospodica je bežala od tih prijema kad god je i koliko god je mogla. Utornikom posle podne nalazila je uvek neke poslove u varoši ili se sklanjala u svoju sobu. Jer njoj je ova mladež što igra izgledala luda, a stare žene u salonu – bez pameti. Ali prijemi nisu ostali*

45. Što se tiče kritike, jedni ističu da u opisu Beograda Andrić ne izlazi iz konteksta književnog stvaranja onog vremena (Miloš Crnjanski, Dragiš Vasić) i da je u odnosu na Beograd pisac u slikanju Sarajeva potpuno svoj i potpuno zaseban (Kostić 2008: 198),⁹⁹ drugi da je GOSPODICA jednom polovinom i hronika o Beogradu (Đorđević 2016: 101), treći da je to vanredan opis fizionomije Beograda u prvim danima iza rata, kao i atmosfere života uopšte (Vučković 2011: 370), a četvrti, obrnuto, smatraju da se radi o neuspješnoj viziji ovoga grada.¹⁰⁰

46. Rajkina kuća jedan je od rijetkih prostornih objekata u Beogradu ko- me se posvećuje veća pažnja. Ona je mala, zapuštena, niska, prizemna, prilično vlažna, neugledna, žuta, sagrađena prije balkanskih ratova, stiješnjena između dvije moderne, visoke zgrade.¹⁰¹ Okolne kuće se razlikuju samo po spoljašnjem izgledu i to na dva načina.¹⁰²

samo utornikom. Ona pomama za zabavom, koja će docnije obuhvatiti ceo Beograd, već se širila po imućnijim kućama.

⁹⁹ Opis Beograda je u odnosu na Sarajevo detaljniji (Milnović-www: 7), precizniji (Vladušić 2006: 73). „Sarajevo i Beograd u Andrićevom romanu su, međutim, dva logički, razvojno i uzlazno postavljena okvira Rajkine drame. Beograd sa svojom novom socijalno-duhovnom strukturom poslije 1918. bio je upravo stvoren okvir Rajkinog životnog rasplesa. Prijenos čitavog romana iz jedne sredine u drugu i sasvim drukčiju sredinu jest akt psihološke smjelosti i umetničkog rizika“ (Begić 1957: 210–211). O odnosu Sarajeva i Beograda u GOSPODICI v. takođe Milanović 1966: 81.

¹⁰⁰ GOSPODICA je „bleda i kao viđenje Beograda i njegovih ljudi u jednom uskovitlanom vremenu“ (Džadžić 1996: 372).

¹⁰¹ *Ta svetlost je obasjala, potkraj toga februaruskog dana 1935. godine, i lice jedne male i zapuštene kuće u Stiškoj ulici. U naglom razvoju ove ulice tu su se sudarili kućni brojevi i pobrkalo opštinsko brojanje, tako da su nastala dva broja 16, i jedan od njih morao postati 16a. Taj broj i nosi ova niska, žuta kuća, stešnjena i izgubljena između dve moderne, visoke zgrade novijeg vremena. Ta prizemna neugledna zgrada potiče još iz vremena pre balkanskih ratova, kad se za ovaj kraj govorilo da je iza božjih leđa, kad je cena zemljišta ovde bila dinar po kvadratnom metru, i kad su kuće u ovoj ulici bile još retke i sve ovako niske a odvojene prostranim baštama i više ili manje isturene ili uvučene, već prema čudi i potrebi sopstvenika. Tada kućni brojevi nisu ni bili tako važna stvar. Znalo se čija je koja kuća i ljudi su se većinom poznavali, bar po imenu ili iz viđenja. A ukoliko se i nisu poznavali, ređe su se tražili i, u potrebi, lakše nalazili nego danas. ♦ Stariji stanovnici Stiške ulice, oni koji su došli pre nego što su se izgradile nove kuće sa više spratova i naselio nov i nepoznat svet, poznaju je i po imenu, ali je svi, već odavno, zovu jednostavno Gospodicom.*

¹⁰² O izgledu kuća u tome periodu Andrić piše u pripovijetki ZEKO: „Gledajući tako, primetio je da uz kućni zid, ispod prozora, ide uzak ispust koji je, ko zna zašto, bio potreban nepoznatom arhitektu. Taj ispust se gubi u zemljištu na koje je kuća naslonjena, a zatim se pojavljuje ponovo na onoj strmini prekoputa i tu se pretvara u nov i znatno širi ispust, u

Jedne su okrečene, očigledno dobro držane i redovno opravljane; gvozdene vrata na dvorištu obojena svetlom masnom bojom; prozori čišćeni i zastrti tankim belim zavesama. One pokazuju da njihovi stanovnici drže korak sa vremenom, da rade i stiču, da nešto traže i imaju od života. Druge su, naprotiv, zapuštene i ružne. Ivica krova izrovašena, oluci pomereni, boje izbledele, simsovi i primitivni ornamenti načeti. Zid ispod prozora poškropljen uličnim blatom, išaran prvim dečjim vežbanjima u azbuci. Kroz prozorska stakla viri unutarinja zapuštenost, sirotinja ili prosto odsustvo potreba.

Rajkina kuća spadala je u drugu vrstu.

Ona ima svega dva prozora koji gledaju na ulicu. Na prozorima padaju u oči jake gvozdene prečage koje celoj kući daju mračan i tamnički izgled. Sudeći po izgledu moglo bi se pomisliti da je napuštena ili da čeka kupca koji bi je uzeo ne da stanuje u njoj nego da je ruši i da zida novu i veću, sličnu ovim dvema koje su je pritisnule sleva i zdesna.

Dakle, Rajkino stanište je odslikano u izrazito sivim, tmurnim bojama.

47. Prostorno percipiranje lokacija Stiške drugačije je u vrijeme dešavanja radnje i u vrijeme današnjeg čitanja:¹⁰³ zbog blizine Skupštine, Pošte, Vukovog spomenika, Univerzitetske biblioteke, Pravnog i Tehničkog fakulteta i dr. to je danas faktički širi centar Beograda, a tada se za dati kraj govorilo da je *iza božjih leđa* i kad je cena zemljišta ovde bila dinar po kvadratnom metru, i kad su kuće u ovoj ulici bile još retke i sve ovako niske a odvojene prostranim baštama i više ili manje isturene ili uvučene, već prema čudi i potrebi sopstvenika. Na drugom mestu pisac kaže: *Ta kuća u Stiškoj ulici, udaljena od varoši, prilično zapuštena i pomalo vlažna, sa sarajevskim starim nameštajem i nekadašnjim rasporedom, bila je za Gospođicu njeno pravo boravište u kome je opet počela da nalazi sebe i svoj način života i mišljenja.*¹⁰⁴

neku vrstu rudimentarne terase, začete a nerazvijene. Ispod te terase zija praznina, uzak vlažan prokop od 4 do 5 metara u dubinu, a na dnu mu raste mahovinasta trava i zakrčljalo grmlje koje ne vidi sunca.

Taj ispust bio je jedan od mnogih čudnih oblika naše beogradske arhitekture između 1920. i 1925. godine. Tada se zidalo vrtoglavo, skorojevički, špekulantski, bez mnogo reda i plana, sa onim čim se moglo i što je bilo pri ruci, brzinom koju je nametao nagon sticanja“ (Andrić Zeko 2011).

¹⁰³ Nešto slično nalazimo i u Sarajevu – u PRIČI O KMETU SIMANU (1948) kaže se: *Nevelik ali lep komad zemlje, na kom je živio Siman sa ženom i dvoje sitne muške dece, bio je u blizini Sarajeva, odmah iznad Švrakinog Sela.* Taj kraj (Švrakino Selo) sada je sastavni dio grada.

¹⁰⁴ Rajkinoj kući posvećen je poseban rad (Jakobsen 2005). U njemu se više govori o GOSPOĐICI, njenom mestu u Andrićevom opusu, tipološkoj determinaciji i žanrovskom određivanju. Posljednje strane donose ono što je naslovom nagoviješteno. U analizi se ističe da se ta kuća poslije smrti Gospođičine majke pretvara u prazninu i mrtvilo, da je

48. Rajkina kuća ima posebnu simboliku: ona je stiješnjena i izgubljena između velikih zgrada kao GOSPODICA između drugih pišćevih velikih romana NA DRINI ČUPRIJE, TRAVNIČKE HRONIKE i PROKLETE AVLIJE.

49. U beogradskom prostoru, kao i sarajevskom, postoje jednosmjerna i dvosmjerna kretanja. Opisi prvih su rjeđi, manje detaljni. U Matrici Rajkine beogradske dinamike nalaze se ove tačke: Stiška ulica – Smiljanićeva ulica – Njegoševa ulica – Aleksandrova ulica – ulica Knez Mihailova – Terazije – Slavija – „London“ – Kasina – kafana „Topola“ – Kolarac – Univerzitet – Velika pijaca preko puta Univerziteta – Opština – Pozorište – Podunavska banka. Jednosmjerni pravci idu od Stiške, dvosmjerni imaju tu ulicu kao početak i kao kraj. Najčešće Rajka odlazi poslom (u banku/banke) po sljedećoj maršruti: Stiška ulica – Njegoševa ulica – Terazije – Slavija – „London“. Rjeđe se ta linija produžuje na Kolarac, Univerzitet, Veliku pijacu preko puta Univerziteta, Opštinu, Pozorište.

50. Što se tiče dvosmjernog kretanja, jedan se (kao u Sarajevu odlazak na očev grob)¹⁰⁵ izrazito izdvaja – noćna posjeta Kasini. Izdvaja se i kao prelomni momenat u beogradskom životu Rajke Radaković (spoznavanje ko je pravi Rajko Radaković), i kao motiv, i kao opis pun detaljizacije. Odlazak u Kasinu gotovo da se podudara sa otvaranjem toga prostora za rasonodu (*Tu je pre petnaestak dana otvoren prvi kabare, posle rata, u Beogradu. Zvezda.*). To noćno kretanje izgleda ovako. Uveče (*pre deset sati*) u Stišku stiže Jovanka da zajedno sa Rajkom krenu u Kasinu, koja se nalazila u samome centru grada i nedaleko od zgrade u kojoj je Andrić stanovao. Vrijeme radnje odgovara raspoloženju Gospođice i rezultatima njene posjete Kasini (*Napolju je bila vlažna i hladna oktobarska noć sa jakim vetrom.*). Jovanka je kucnula na prozor do kapije, a Gospođica izašla da joj otvori (dvorište se zaključavalo). Ona zatvara pažljivo kapiju i zabrinuto gleda prozore

u njoj čak i vrijeme zaustavljeno (Jakobsen 2005: 342) i da se Rajnika kuća u Beogradu razlikuje od one u Sarajevu (Jakobsen 2005: 343). „Harmonija starog sveta i načina življenja sa jedne strane, a askeza u Rajkinoj kući i vulgarni život u beogradskoj 'ludnici' sa druge, red prema haosu. Da je kuća važan simbol vidi se i po tome što je Andrić u GOSPODICI narodnu izreku *Krpež i trpež po svijeta drži*, promenio u *Krpež i trpež kuću drži*. Stojimo očigledno pred Andrićevim poznatim dualističkim poimanjem sveta i društva sa kojim se susrećemo naročito u njegovim mitskim delima, TRAVNIČKOJ HRONICI i PROKLETOJ AVLIJI“ (Jakobsen 2005: 343). Felisiti Roslin konstatuje da Andrić traga za unutrašnjim značenjem pojava i da pokazuje Rajku kroz izgled kuće: „Prečage na prozorima su njena čvrsta odbrana pred ljudima koji joj mogu oduzeti ono što ima, dok dah napuštenosti odražava način na koji Rajka naseljava svoje telo, škrtareći na hrani, toploti, pa čak i lekaru, jer sve to košta. [...] nedostatak cveća ili zavesa na prozorima nije znak nemarnosti, već njene stroge posvećenosti svom idealu, koji se gnuša lepote kao lažnog idola što zavodi vernike s prave i uske staze štedljivosti“ (Roslin 1983: 233).

¹⁰⁵ Opis kretanja od kuće do Koševskog groblja mnogo je manje detaljan u odnosu na kretanje od kuće do Kasine.

kuće koju ostavlja u neobično vrijeme, drhteći od studeni i uzbuđenja. Obje se spuštaju u Aleksandrovu ulicu sa isprovaljivanom kaldrmom, slabo osvijetljenu i blatnu. Treba im gotovo dva sata do Kasine (pošle su oko deset sati a stigle kada je blizu bila ponoć). Ovdje dolazi prvi detaljni opis prostora po kome se Rajka i Jovanka kreću.

Tu je bilo svetlije i življe. Iz „Topole“ i ostalih prizemnih kafanica koje se nalaze tu na samom kraju Aleksandrove ulice, sa obe strane, dopirao je potmuo šum pesme, svirke i žagora. Po zahuknutim i orošenim prozorima osećalo se da su sve te prostorije prepune zagrejanog sveta koji jede, pije, igra i peva.

One skreću za ugao i zamiću u kapiju Kasine. Prostor u koji su ušle izgleda ovako:

Mračno dvorište je bilo osvetljeno samo od kuhinjskih prozora; jedan je bio otvoren i kroz njega je kuljala gusta para. Osećao se zadah masnih jela i štala. Iz kuhinje je dopirala vika kelnera koji poručuju, dozivanje i prepirka kuvarica i momaka i lupa tanjira i sudova. Gospođica se držala za Jovankinu mišicu. Iz nekih vrata koja se naglo otvoriše istrča snažna, zajapurena žena sa ogromnim loncem u rukama i umalo ih ne zapljusnu pomijama koje širokim pokretom celog tela prosu po avliji.

Na ovome mjestu mijenja se prostorna dimenzija – umjesto dotadašnjeg horizontalnog kretanja dolazi vertikalno: posjetiteljice ulaze u tijesan hodnik i počinju da se penju uz slabo osvijetljene stepenice (*basamake*). Na spratu ponovo dolazi horizontala po bolje osvijetljenom hodniku. Slijedi formalna spacijalna promjena: junakinje odlaze u *dno* hodnika (ovaj izraz ima u osnovi vertikalu – nešto što se dolje nalazi, a u suštini je horizontala). U naredne dvije rečenice spoj „formalna vertikalna – signifikativna/denotativna horizontala“ ostaje time što Rajka i Jovanka (a) ulaze u posve mračnu sobu u kojoj se *samo u dnu* nazire kao kroz neku zavjesu slaba pruga svjetlost, (b) prilaze svjetlosti *u dnu sobe* i spoznaju da su zaista zavjese od teškog sukna. Ovdje se završava prvi pravac Stiška ulica → Kasina. Do toga momenta prostor koji junakinje posjećuju je zatvoren – uvođenjem zavjese realizuje se glavni cilj: da se on otvori. To se radi na taj način što Jovanka razmiče, samo malo, zavjesu za pogled u novi prostor. Ali dobija se dvodjelan prizor: prvi je horizontalan i ne daje očekivani rezultat jer se jedino vidi jarka svjetlost i bijeli zid u daljini. Tom horizontalom pisac svjesno koči fabulu pojačavajući čitaočevu znatiželju. A onda slijedi vertikalna naniže: *Kad je spustila pogled, ona ugleda dole ispod sebe usku prostoriju koju je gotovo potpuno ispunjavao dugačak sto, pun tanjira, čaša i raznih jela*. Tada Rajka i Jovanka shvataju u kakav su se prostor popele: bila je to galerija, a dolje se nalazio separe o kome je Jovanka govorila Rajki.¹⁰⁶ Slijedi opis onoga što se nazire iza zavjese: Rajko Rajković sjedi sa društvom i sa Karmensitom, zvijezdom kabarea koju je doveo u Beograd. Opis povratka iz Kasine nije tako detaljan kao opis dolaska u

¹⁰⁶ U predstavi *GOSPODICE* u Jugoslovenskom dramskom pozorištu 19. novembra 2017. ova je horizontalno-vertikalna dimenzija neutralisana time što od scena ima gornji i donji dio pa se glumci spuštaju ponekad tamo gdje se junaci romana dižu, i obrnuto.

nju: samo se kaže da su se junakinje ponovo našle u mračnom dvorištu i da su izašle pred kapiju. Tu se razilaze: Jovanka odlazi u suprotnom pravcu – prema Knez-Mihailovoj, a Rajka se vraća, sama, po Aleksandrovoj. Ovdje Andrić uvodi jedan prostorni marker (spacionemu) – željezni stub, koji detaljno opisuje.

Da ne bi pala, nasloni se na željezni stub na kome se u visini njihala na vetru velika električna lampa od mlečnog stakla. Donji deo stuba bio je od livenog železa, šupalj i mestimice isprobijan parčadima granata iz prošlog rata. Kroz te rupe zujao je i pištao ljudi vetar, a sa njegovim fijukom ona je mešala svoj slabi plač i jauk.

U topofobičnom prostoru Aleksandrove ulice stub je bio jedino što je godilo junakinji (*U tome je nalazila kao olakšanje, a dodir studenog gvožđa bio je prijatan.*). Ali kada su se nerazumljivi povici i glasan smijeh pojačali, Rajka se odjednom prebacuje u drugi, imaginarni prostor: sa strahom je pomislila da nije možda još u onoj sobi Kasine sa pijanim društvom. Iz te fikcije brzo izlazi i nastavlja put po Aleksandrovoj. Ovdje dolazi prvi veći opis te *duge, beskrajne* ulice.

Vetar je njihao retke, velike električne lampe povešane sredinom ulice. Uporedo sa tim zamasma, pomicala se po blatnom i razrovanom pločniku slaba svetlost sa krupnim, nemirnim senkama.

I kao što se kretanje prema Kasini otegnulo (oko dva sata) Rajkin povratak je takođe dug (bez preciziranja koliko): *Dugo je trajalo to gaženje kroz noć.* Topofobija se pojačavala: izgledalo je kao da po tome prostoru prvi put ide, a noć je bila puna varki i zasjeda. Andrić dalje ne opisuje kako je Gospodica došla do kuće, samo ističe da je stigla do ugla Stiške, nesvjesno zastala i ušla u nju. Iz te slike ne možemo da odredimo gdje se tačno nalazila njena kuća. Ali saznajemo da je imala zatvorenu kapiju: *Otključala je kapiju sporo i nevešto, kao tuđu, i ušla u kuću.* Time se završava najduži i najtužniji pravac kretanja Rajke Radaković po Beogradu. I kao što na kraju prvog pravca (ka Kasini) dolazi do „prešaltavanja“ iz horizontale u vertikalu tako se i na kraju drugog (od Kasine) ove dimenzije prepliću: Gospodica pada na koljena, dočekujući se glavom i rukama na krevet. Sam kraj romana donosi završni čin varijativne specijalizacije u obliku prelaska vertikalne u horizontalu: Rajku koljena izdaju, ona pada naprijed i ostaje da leži na zemlji, kidajući *poslednjim grčevitim pokretima vunenu bluzu na grudima, u očajnom naporu da načini mesta svome zastalom dahu.* Koljena se grče, *pokreti su bivali sve slabiji, dok se potpuno ne smiriše.* Tako Gospodica i GOSPODICA završavaju u horizontali: *Telo se opusti i smiri i ostade ispruženo u mraku i tišini.*

51. Rajkina topofobije nisu klaustrofobične (nema straha od zatvorenog prostora), već su jednim dijelom agorafobične (postoji specifičan, tvrdičlukom uslovljen strah od/iz otvorenog prostora, javnih mjesta s mnoštvom ljudi), a drugim ohlofobične (prisutan je strah od posebne vrste ljudi – kradljivaca).¹⁰⁷

¹⁰⁷ Up.: *Isto tako je već odavno prekinula veze ne samo sa dokonim i mladim svetom nego i sa svojim poudatim vršnjakinjama. A svojim držanjem i radom otuđila je od sebe*

Pored toga blaga živi Gospodica. Mirna je, ali na oprezu, zmajski budna. Ne pušta nikog u kuću a zaključava se pre mraka. Sve je osigurala, dvostruko i trostruko, sve predvidela.

Kada po Beogradu gazi kaldrmu (tiho i oprezno, gledajući preda se i bacajući samo retko oko sebe kratke poglede pune nepoverenja), Rajka ne može da odredi čega se sve boji.

Čas je uplaši rupa od granate koja zjapi na nekoj napuštenoj kući, čas neki večernji prolaznik, jedan od mnogih demobilisanih vojnika u šinjelu od smeđeg, grubog sukna, bez vojničkih oznaka. Boji se tih tragova rata, ali se pribojava isto tako i zahuktalog, novog života koji ključa i juri bezobzirno pored ruševina i postradalih ljudi.

52. Topofilije Rajke Radaković vežu se za kuću i u Sarajevu i u Beogradu, i na obali Miljacke, i u Stiškoj – pravom boravištu u kome je opet počela da nalazi sebe i svoj način života i mišljenja.

53. Prostorne digresije zauzimaju perifernu poziciju – Gospođice u Rakovicu, Jovanke Tanasković u Smederevsku Palanku, Rajka Rajkovića u Anvers, Pariz, Brisel, Bijaricu,¹⁰⁸ Budimpeštu, Pešti i Slavoniji. Izvan Beograda kao periferni prostori spominju se neka mjesta i područja u Srbiji (Kostolac, Mladenovac, Pančevo, Srem, Šabac, Užice, Vrnjci) i Jugoslaviji (Bosna, Istra, Slovenija, Zagreb).

54. Što se tiče medijalizacija prostora GOSPOĐICE/Gospođice, u analizama se izdvaja umjetničko predstavljanje prostora romana na njegovim koricama, u filmovima, ekranizaciji, pozorišnim i radio dramama (Glišić 2016: 259–260, Krčmar 2007: 219–241. Maričević-www, Zec 1994. O dramatizaciji svojih djela Andrić je imao skeptično mišljenje.¹⁰⁹

sve rođake. Niti je pozivaju niti kada njoj dolaze; i da nema majke ne bi joj nikad u kuću ušli. Gospođica se nije trudila da prikrije svoju potpunu ravnodušnost za njih i za sve što oni misle i govore. A govorili su i mislili vrlo rđavo o njoj, njenom načinu života, njenom bolesnom tvrdičenju i stidnom zelenaštvu. Strina Gospava, oniska, krupna, oštra i uočljiva žena, arbitar i glasnogovornik svih Hadži-Vasića i onog tuceta srodničkih porodica, govorila je na svim porodičnim skupovima: – Ja ne znam na što će ovo djevojčice izaći. Raste kao kruška divljaka, daleko od puta da nikom od nje ni sjene nema. Ja ne znam, ja ne znam! Kako je od onakvog oca i majke moglo ono otpasti?♦ U varoši ne viđa nikog. Ljudi joj nisu potrebni; prolaze pokraj nje, rađaju se, rastu i umiru, ali samo kao jedan od štetnih ili korisnih, dobrih ili opasnih činilaca u njenoj štednji; inače ona nije svesna njihovih postojanja, i nema s njima ničeg zajedničkog.

¹⁰⁸ Bijaric je grad u Francuskoj (regija Nova Akvitanija).

¹⁰⁹ „Podsećam Andrića da je dramska prvakinja Bosiljka Boci pokušala da napravi monodramu od njegove GOSPOĐICE, o čemu mi je pre nekoliko godina pričala: '[...] Počeli smo da pričama kao stari poznanici, najpre o zdravlju, jer on se dosta loše osećao. Bio je

55. U izvršenoj analizi ukazao je na to da se u romanu *GOSPODICA* postoji nekoliko analitičkih krugova: paradigmatika prostora, naracija u prostoru, prostor naracije, odnosi u prostoru, percepcija, poetika prostora, likovi u prostoru, jezik prostora, medijalizacija prostora. U radu je učinjen pokušaj da se odgovori na pitanje koliko su Andrićev životni i stvaralački prostor bitni za generisanje *GOSPODICE* i spacionalizaciju glavnog lika, da li između tih prostora vlada harmonija te kako autorov geografski i civilizacijski prostor korelira sa geografskim i civilizacijskim prostorom glavne junakinje. U ovom istraživanju iskristalizirali su se sljedeći zaključci, zapažanja i konstatacije.

56. Prostor opisan u *GOSPODICI* ima velikim dijelom autobiografski karakter, ali se piščev životni areal ne podudara u potpunosti sa fabularnim Rajke Radaković.

57. U *GOSPODICI* postoje dva prostora – temeljni i digresijski. Temeljni prostor je naracijski jaka kategorija, a digresijski slaba. Piščev temeljni prostor do 1912. godine je Sarajevo. Andrić nema od 1919. do 1935. temeljni prostor budući da tada boravi najvećim dijelom u diplomatskoj misiji. Kada je došlo do atentata, Andrić se nalazio u Krakovu, a Gospodicu ostavlja u Sarajevu. Dakle on je tada u digresijskom prostoru, a glavna junakinja u temeljnom. Andrićevo životno i stvaralačko ishodište čini trougao Sarajevo – Višegrad – Travnik. Kod Rajke Radaković nema ni trougla ni četverougla – sve se dešava na relaciji Sarajevo – Beograd. U prostoru *GOSPODICE* postoji jedan temeljni pravac: sjeveroistok (Sarajevo – Beograd) i jedan digresijski (Beograd – Zagreb). Radnja romana teče iz pravca juga ka sjeveroistoku (Sarajevo → Beograd). Topos Rajke Radaković čine dva temeljna prostora: Sarajevo i Beograd te dva digresijska: Slavonski Brod i Zagreb. Ivo Andrić ima takođe dva temeljna prostora – Sarajevo i Beograd. Autorov i junakinjin digresijski prostor – Slavonski Brod razlikuju se u tome što Gospodičin dolazi kao spojnica, dok je Andrićev više relevantan kao stvaralački jer se u njega smješta sporedna ali važna radnja niza djela, prije svega *PISMA IZ 1920.*

prisutno-odsutan, vrlo poverljiv i blizak. Pošto sam poznavala i veoma cenila njegovu suprugu Milicu Babić, dirnulo me je kad mi Andrić reče tiha glasa: Znaš Bosiljka, u ovoj kući se nastavila tuga od kad mi nema Milice. Znala sam da je prošlog leta Milica iznenada klonula i umrla od srčanog udara u Herceg-Novom, ali nisam se dalje o tome kod Andrića raspitivala. I tako smo preko mostova Andrićeve ljudskosti i tihe neposrednosti došli na razgovor o *GOSPODICI*. Mislim da se Andriću moja ideja govorenja njegovog kompleksnog romana veoma dopala. Čak mi je predlagao da uzmem njegove poznatije travničke i višegradske hronike [...]’ (Dimitrijević 2010: 98). ♦ „A Bosiljka Boci ima veoma sugestivnu govornu reč na sceni, pa sam se zato i saglasio da govori *GOSPODICU*, što bi me zanimalo da čujem [...] Mislim da želju za štednjom u *GOSPODICI* ne bi trebalo pravdati, jer je ona rođena kao takva [...] Ona je to prihvatila kako je to njoj odgovaralo“ (Dimitrijević 2010: 99).

58. U poetici prostora ovog romana posebno mjesto zauzimaju heterotopije (mjesto koja su istovremeno realna i fiktivna, u kojima međusobno djeluju i objedinjuju se razni prostori i razna vremena, prostori koji integrišu prostor i prostor, vrijeme i vrijeme, imaginaciju i stvarnost). Osnovne su prostori vjerske svijesti, groblja, snovi i raskršća.

59. Jedna od specijalnih kategorija u *GOSPODICI* je prostor vjerske mržnje u realnom prostoru i realnom vremenu transponovane u drugi prostor i drugo vrijeme. Andrić iz prostora sarajevske mržnje šalje Gospodicu u Slavonski Brod kao što je poslao tamo doktora Maksa Levenfelda (*PISMO IZ 1920*), ali sa bitnom razlikom: Gospodičin dolazak u Slavonski Brod znači definitivni raskid sa prostorom mržnje, a Levenfeldov dolazak u njega služi da se još više potenciraju uspomene na prostor koji se napušta. Gospodica ulazi u heterotopiju, ali bez prostora mržnje kao centra, već prostora novca. Kada je u pitanju autor, prostor mržnje ostaje njegov motiv do kraja života. Rajka ne bježi od vjerske mržnje, već zbog neuklapanja u sredinu, ekstremnog tvrdičluka i zanemarivanja svega socijalnog. I u *GOSPODICI* i u *PISMU* opisuje se prostor sarajevske noći i sukob četiriju suprotstavljenih vjerskih kalendara koji se na istom prostoru „svađaju“. U ovoj heterotopiji dominira odnos prostora i zvuka te disonantno računanje vremena. Gospodica dolazi u Slavonski Brod 1919, a Levenfeld naredne 1920. On bježi iz bosanskog prostora od mržnje ali gine u španskom, dok ona završava život u beogradskom prostoru u kome nikada nije živjela. Godine umiranja junakinje i junaka vrlo su blizu: Gospodičina 1935, a Levenfeldova 1938. Malo rastojanje dijeli i nastanak tih književnih tekstova: *GOSPODICA* je napisana 1944, a *PISMO IZ 1920* malo kasnije – 1946. Slavonski Brod kao digresijski prostor posebno se često susreće u *TRAVNIČKOJ HRONICI*, manje u *OMERPAŠI LATASU*, *NA DRINI ČUPRIJI* i u doktorskoj disertaciji. Za Rajku je to mjesto topofobično, jer joj se dešavaju ružne stvari. Kao heterotopski signal u romanu dolazi zvonjava crkvenih zvona.

60. Groblja kao heteropotija predstavljaju integraciju života i smrti, sadašnjosti i prošlosti, realnosti i fikcije. Andrićeva groblja su mjesto rađanja mnemike, praznjenja emocija, sjećanja živih na mrtve, komuniciranja sa njima, to su oaze smiraja, tišine, odmora, topofobije i/li topofilije. U *GOSPODICI* takvu heterotopiju generišu dva aktera: jedan živi (Rajka Radaković) i jedan mrtvi (Obren Radaković), dva prostora: realni i imaginarni, dva vremena: sadašnje i prošlo, dvije sukcesivnosti: stalna i povremena te dva pravca – ka groblju i od groblja. Čim stigne na očev grob, Gospodica napušta realni prostor i prelazi u imaginarni. Dinamika kretanja ka groblju nikada se ne narušava, čak ni u danu kada se desio atentat. Po sarajevskom prostoru Rajka se kreće sama, u svjesnoj izolaciji. Rajkina mnemička heterotopija nakon očeve smrti bila je vrlo intenzivna. Kad se preselila u Beograd, sjećanja počinju da blijede, ništa je ne vuče natrag, čak ni grob na Koševu, koji je bio u vertikali. Beogradski prostor nudi sjećanja na sarajevski prostor sa dva objekta – ocem i ujakom. Prostor koševskog groblja je i prostor iz Andrićevog života – tu je sahranjena njegova majka Katarina (umrla šest godina po odlasku Rajke Radaković iz Sarajeva). Grob oca Rajke

Radaković locira se tamo gdje su pokopani neki pripadnici Mlade Bosne i učesnici u atentatu.

61. Značajnu heterotopiju čine Rajkini snovi i maštanja. U njima se prostor realnosti nastavlja/proširuje prostorom virtualnosti. Ovaj drugi dolazi kao topofiličan i topofobičan. Oba imaginarna prostora funkcionišu u okviru jednog realnog prostora – sarajevskog. Beogradski prostor neutrališe snove/maštanje iz sarajevskog prostora. U centru imaginacije nalazi se novac. U snu o njemu prepliće se prostor jave i prostor snova. Junakinjina svijest ispunjena je po noći „stvarnošću“ fikcionalnog miliona, a po danu „stvarnošću“ noćnog sna. Gospodica lebdi u vertikali i inklinira maksimalnoj visini koja se zove stečeni milion. A kada se spusti u realni dnevni prostor, živi od noćnog virtualnog prostora. Rajka ima dva prostora, dva svijeta, potpuno različita, iako ne potpuno odvojena. Drugi imaginarni prostor generiše dajdža Vlado. U Gospodičin fikcionalni prostor on ulazi u prvi suton, tačnije upliće se u njen mini prostor – među žice kojima plete. Topofobični prostor izaziva u Rajki negativna osjećanja, prije svega strahovanje i nelagodu. Jedno od njih dolazi u obliku sna o nestanku novca. U njemu se odvija proces udvostručavanja pa i utrostručavanja prostora, vremena i zbivanja. Prostor nije običan, već je to prostor prostora: realni prostor – prostor sna – prostor u snu. U imaginarnom prostoru realni prostor ostaje bez referenta, denotata (novca kao predmeta), čak i signifikata (pojma o novcu), a oznaka (*novac*) gubi svaki smisao. Od dva iluziona prostora jedan je topofobičan (nestanak novca), a drugi topofiličan (sticanje miliona). Postoji i topofilično-topofobični prostor u kome se ukrštaju snovi i maštanja o tome kako osvetiti oci. Oni su za Rajku podsticajni i traumatski. U sudaru dvaju prostora – realnog i irealnog za Gospodicu je realno ono što je za druge irealno.

62. U romanu postoje još dva objekta imaginacije – pjesnici Petar Budimirović i Stiković, koji vezuju prostor GOSPODICE i NA DRINI ČUPRIJE. Fikcija se sastoji u tome što se u fabularni prostor ubacuje piščev stvaralački prostor u obliku izvoda iz CRVENIH LISTOVA (1919). To je svojevrsna autoreinkarnacija jer je pjesnik Budimirović alter ego Iva Andrića.

63. Roman otvara i zatvara identični prostor (Beograd). U spacijalizaciji i kompoziciji GOSPODICE postoje dodirne tačke sa PROKLETOM AVLIJOM, NA DRINI ČUPRIJOM i TRAVNIČKOM HRONIKOM. Cikličnost povezuje GOSPODICU i PROKLETU AVLIJU: isti događaj (smrt) na početku i na kraju. GOSPODICA počinje tamo gdje se NA DRINI ČUPRIJA završava. Oba romana imaju dva podudarna motiva: Prvi svjetski rat i pjesnike. U odnosu na TRAVNIČKU HRONIKU prostor je isti u introdukciji i finalizaciji. Kompozicija GOSPODICE sastavljena je od triju karika: Sarajeva (do 1919), spojnice Slavenskog Broda (1919) i Beograda (od 1919. do 1935).

64. Andrić Sarajevo promatra manje geografski, a više civilizacijski. Što se tiče prvog, opisi su rijetki i dosta oskudni, ali vrlo jezgroviti. Grad na Miljacki Andrića privlači u dvije vremenske tačke: ujutro i predveče, pri čemu se fokusira nebo (što se kasnije primjenjuje i na opis Beograda). Radnja romana locirana je na uski prostor starog dijela grada, čiji je središnji dio činila Bašćaršija, zapadna

granica Ferhadija, a sjeverni Koševsko groblje. Gospodica se kreće u trouglu Baščaršija – Ferhadija – Koševsko groblje. Međutim, nijedan od tih dijelova Andrić ne izdvaja, ali izdvaja njihove mini prostore (na Baščaršiji Veliki Ćurčiluk, gdje se nalazila Rajkina magaza). U istočnom dijelu (Velikom Ćurčiluku) bio je glavni Rajkin orijentir u kretanju po Sarajevu – magaza (u koju je svakodnevno odlazila), a u zapadnom (Ferhadiji) – sporedni (Konfortijeva radnja u koji je povremeno svraćala). Treći orijentir Rajke Radaković bila je Ćumurija sa glavnim finansijskim mamcen – bankom. Ona je jedini unutrašnji prostor u Sarajevu koji je detaljno opisan. Koševo je pored Velikog Ćurčiluka i Ferhadije treći bitan prostorni orijentir Gospođice jer se tamo nalazilo groblje na kome joj je sahranjen otac. U romanu Andrić uvodi dvostruki eho: odjek zbivanja na bližem prostoru (u Zenici) i daljem prostoru (Galiciji, Ukrajini, Rusiji). U Sarajevu kao temeljnom prostoru postoje dva digresijska prostora – Vrelo Bosne i Bentbaša. U prvi odlazi dajdža Vlado, a u drugi on i Gospodica. Po prostoru Sarajeva Rajka se kreće u jednom pravcu i u dva pravca. Jednosmjerni pravac ima kao početnu tačku kuću na Bistriku, a završnu magazu u Velikom Ćurčiluku, Union Banku kraj Ćumurije i Konfortijev dućan u Ferhadiji. Dvosmjerni pravac je vrlo rijedak, ali je jedan detaljno opisan: odlazak na Koševsko groblje i vraćanje sa njega 28. juna 1914. U Beogradu će kao dvosmjerni pravac doći kretanje od Stiške ulice do Kasine i nazad.

65. Što se tiče civilizacijskog Sarajeva, za Andrića je to grad u kome se ukrštavaju uticaji, miješaju kulturne sfere, sukobljavaju načini života i oprečna shvatanja. U gradu pod Trebevićem pisac zapaža spoj istočnog, slovenskog i zapadnog prostora, pri čemu potencira da je građanski svijet nasljedno opterećen prostorom Istoka i prostorom slovenstva. Mješavina istočnjačkih običaja i srednjoevropske civilizacije stvara naročit oblik sarajevskog društvenog života u kome se domaći svijet takmiči sa došljacima u stvaranju novih potreba i prilika za trošenje. Piscu je teško zamisliti grad sa manje novca i slabijim izvorima zarade a sa većom žeđi za novcem, sa manje volje za radom i vještine privređivanja, a sa više želja i prohtjeva.

66. Postoje dvije centralne opservacijske tačke u sarajevskom prostoru Iva Andrića: jedna je u Ulici Basamaci 21, gdje je sa majkom iznajmljivao stan do 1912, a druga u Ulici Valtera Perića 19 (ranije Kraljice Marije) poslije Drugog svjetskog rata do 1951, gdje je povremeno stanovao. Opisi Sarajeva pojavljuju se u većini romana, u nizu pripovijedaka i u nekoliko pisama.

67. Drugi dio romana (u kome se opisuje Rajkin život od 1919. do smrti 1935) Andrić smješta u Beograd, što ima i autobiografsku pozadinu: to je grad u kome je on najduže živio (oko 45 godina). Grad na ušću Save i Dunava nije u Andrićevom stvaralaštvu čest motiv kao Sarajevo ili Višegrad. Beograd je, poput Sarajeva, geografski i civilizacijski. Geografski Beograd nema mnogo opisa. U njima se potenciraju tragovi rata i ruševine. Postoji razlika između predstavljanja Sarajeva i Beograda: Sarajevo je zatvoren prostor (nalazi se u dolini), grad

bez izraženog horizonta, dok Beograd leži u ravnici pa dolazi do izražaja širina prostora koji se diže uvis. U Beogradu je najbolje i najslikovitije opisano nebo (što ne nalazimo u deskripciji Sarajeva). Ono je dato detaljno i u svim godišnjim dobima. Andrić ga fokusira samo u sumraku. Jutro nije čest motiv ni u GOSPODICI ni u Andrićevim pripovijetkama iz beogradskog ciklusa.

68. Civilizacijski Beograd odlikuje više elemenata. To je grad u kome poslije rata vlada uzbuđljiva i moćna atmosfera neograničenih mogućnosti, ali koja je istovremeno bila nezdrava i varljiva na svim područjima i u svim pravcima. U tadašnjem Beogradu došlo je do „otvaranja“ kuća imućnih i uglednih porodica, što se opisuje na primjeru Perse Hadži-Vasičke. Ali taj proces prati i ono što je potpuno suprotno: uvlačenje u svoj kućni prostor Rajke Radaković. Dakle, jedan se prostor otvara, a drugi zatvara.

69. Za Gospođicu Beograd nije ono što je bilo Sarajevo. Ona je na svakom koraku vidjela koliko je život u prijestonici bogatiji i složeniji, ali i oštiji i opasniji nego u provinciji. Rajkina kuća jedan je od rijetkih prostornih objekata u Beogradu kome se posvećuje veća pažnja. Postoji posebna simbolika ove kuće: ona je stiješnjena i izgubljena između velikih zgrada kao GOSPODICA između drugih piščevih velikih romana NA DRINI ČUPRIJE, TRAVNIČKE HRONIKE i PROKLETE AVLIJE. Prostorno percipiranje lokacija Stiške drugačije je u vrijeme dešavanja radnje i u vrijeme današnjeg čitanja: danas je to faktički širi centar Beograda, a tada se za dati kraj govorilo da je Bogu za leđima.

70. U beogradskom prostoru, kao i sarajevskom, postoje jednosmjerna i dvosmjerna kretanja. Opisi prvih su rjeđi, manje detaljni. Jednosmjerni pravci idu od Stiške, dvosmjerni imaju tu ulicu kao početak i kao kraj. Najčešće Rajka odlazi poslom (u banku/banke) po sljedećoj maršruti: Stiška ulica – Njegoševa ulica – Terazije – Slavija – „London“. Rjeđe se ta linija produžuje na Kolarac, Univerzitet, Veliku pijacu preko puta Univerziteta, Opštinu, Pozorište. Što se tiče dvosmjernog kretanja, jedan se (kao u Sarajevu odlazak na očev grob) izrazito izdvaja – noćna posjeta Kasini. Izdvaja se i kao prelomni momenat u beogradskom životu Rajke Radaković (spoznavanje ko je pravi Rajko Rajković), i kao motiv, i kao opis pun detaljizacije. Prostorne digresije zauzimaju perifernu poziciju – Gospođice u Rakovicu, Jovanke Tanasković u Smederevsku Palanku, Rajka Rajkovića u Anvers, Pariz, Brisel, Bijaricu, Budimpeštu, Pešti i Slavoniji.

71. Rajkina topofobije nisu klaustrofobične (nema straha od zatvorenog prostora), već su jednim dijelom agorafobične (postoji specifičan, tvrdičlukom uslovljen strah od/iz otvorenog prostora, javnih mjesta s mnoštvom ljudi), a drugim ohlofobične (prisutan je strah od posebne vrste ljudi – kradljivaca). Topofilije Rajke Radaković vežu se za kuću i u Sarajevu i u Beogradu (na obali Miljacke i u Stiškoj).

Izvori

- Andrić Bg 2010: Andrić, Ivo. *Beogradske priče*. Beograd: Laguna. 240 s.
- Andrić Čuprija 1981: Andrić, Ivo. NA DRINI ČUPRIJA. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 1. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. 405 s.
- Andrić Dedin dnevnik 2011: Andrić, Ivo. DEDIN DNEVNIK. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela u 20 tomova*, tom 3: *Nove pripovetke*. Beograd – Podgorica: Nova knjiga – Štampar Makarije. S. 263–268.
- Andrić Dnevnik 2011: Andrić, Ivo. DNEVNIK, BEOGRAD, 1944. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela u 20 tomova*, tom 6: *Nove pripovetke*. Beograd – Podgorica: Nova knjiga – Štampar Makarije. S. 243–257.
- Andrić Galus 1981: Andrić, Ivo. ZANOS I STRADANJE TOME GALUSA. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 14. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. S. 160–170.
- Andrić Gospodica 1981: Andrić, Ivo. GOSPODICA. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 3. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. 261 s.
- Andrić Jevrejsko groblje 1981: Andrić, Ivo. NA JEVREJSKOM GROBLJU. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 10. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. S. 212–222.
- Andrić Julski dan 1981: Andrić, Ivo. JULSKI DAN. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 10. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. S. 154–159.
- Andrić Karajan 2011: Andrić, Ivo. SLUČAJ STEVANA KARAJANA. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 14. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. S. 213–225.

- Andrić Mara Milosnica 1981: Andrić, Ivo. MARA MILOSNICA. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 7. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislal – Pobjeda. S. 91–169.
- Andrić Novembarska sećanja 1981: Andrić, Ivo. NOVEMBARSKA SEĆANJA. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 8. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislal – Pobjeda. S. 54–55.
- Andrić Pekušići 1981: Andrić, Ivo. PEKUŠIĆI. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 14. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislal – Pobjeda. S. 417–422.
- Andrić Pogled na Sarajevo 1981: Andrić, Ivo. JEDAN POGLLED NA SARAJEVO. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 10. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislal – Pobjeda. S. 193–201.
- Andrić Porodična slika 2011: Andrić, Ivo. PORODIČNA SLIKA. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela u 20 tomova*, tom 4: *Nove pripovetke*. Beograd – Podgorica: Nova knjiga – Štampar Makarije. S. 327–341.
- Andrić Poručnik Murat 1981: Andrić, Ivo. PORUČNIK MURAT. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 14. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislal – Pobjeda. S. 334–357.
- Andrić Priča o kmetu Simanu 1981: Andrić, Ivo. PRIČA O KMETU SIMANU. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 10. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislal – Pobjeda. S. 143–173.
- Andrić Prvi dani 1981: Andrić, Ivo. PRVI DANI U SPLITSKOJ TAMNICI. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 10. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislal – Pobjeda. S. 24–29.
- Andrić Razaranja 2011: Andrić, Ivo. RAZARANJA. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela u 20 tomova*, tom 6: *Nove pripovetke*. Beograd – Podgorica: Nova knjiga – Štampar Makarije. S. 123–127.

- Andrić RZAVSKI bregovi 1981: Andrić, Ivo. RZAVSKI BREGOVI. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 6. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. S. 153–164.
- Andrić S ljudima 2011: Andrić, Ivo. S LJUDIMA. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 14. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. S. 358–366.
- Andrić Sar 2011: Andrić, Ivo. *Sarajevske priče*. Beograd: Laguna. 383 s.
- Andrić Taj dan 2011: Andrić, Ivo. TAJ DAN. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 14. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. S. 367–373.
- Andrić Ulica Danila Ilića 1981: Andrić, Ivo. U ULICI DANILA ILIĆA. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 10. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. S. 59–61.
- Andrić Zatvorena vrata 2011: Andrić, Ivo. ZATVORENA VRATA. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela u 20 tomova*, tom 5: *Nove pripovetke*. Beograd – Podgorica: Nova knjiga – Štampar Makarije. S. 17–25.
- Andrić Zeko 2011: Andrić, Ivo. ZEKO. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 5. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. S. 225–343.
- Andrić Znakovi 1981: Andrić, Ivo. ZNAKOVI PORED PUTA. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 16. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Mislja – Pobjeda. 629 s.
- Andrić/Durbešić 2000: [Andrićeva prepiska sa Vojmirom Durbešićem]. In: Karaulac, Miroslav. *Ivo Andrić: Pisma (1912–1973) – Privatna pošta*. Novi Sad: Matica srpska. S. 25–50.
- Andrić/Stojić 1988: Ivo Andrić i Vera Stojić [Andrićeva prepiska sa Verom Stojić]. Priredila Žaneta Đukić Peršić. In: *Sveske*. Beograd: Zadružbina Ive Andrića. God. 7, sv. 5. S. 9–133.

- Andrićev Gralis-Korpus: http://www-gewi.uni-graz.at/gralis/korpusarium/gralis_korpus.html. 15. 7. 2017.
- Karaulac 2000: Karaulac, Miroslav. *Ivo Andrić: Pisma (1912–1973) – Privatna pošta*. Novi Sad: Matica srpska. 516 s.
- Krašeninikov 1919: Krašeninikov, N. A. *Gospodjice: Obična historija iz života*. Prevod Nik. Nikojalević. Zagreb: Naklada Kr. zemaljske tiskare. 140 s. [Zabavna biblioteka Kolo, uređuje Nikola Andrić, knj. 145. Крашениников, Н. А. БАРЫШНИ, Москва, 1911].

Literatura

- Andić 2015: Andić, Jovo. *Književni vodič kroz Beograd*. Beograd: Laguna. 335 s.
- Avramović 2013: Avramović, Marko. NA DRINI ČUPRIJA i kanon. In: Tošović, Branko (Hg./ur.). *Andrićeva čuprija. Andrićs Brücke*. Graz – Beograd – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske – Svet knjige. S 153–166. [Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext – Ivo Andrić u evropskom kontekstu, t. 6]
- Baba Višnjina-www: *Baba Višnjina ulica*. In: <http://beobuild.rs/forum/viewtopic.php?t=128&start=250>. 15. 10. 2016.
- Bahtin 1967: Bahtin, Mihail. *Problemi poetike Dostojevskog*. Prevela Milica Nikolić. Beograd: Nolit. 359 s. [Бахтин, М. М. *Вопросы литературы и эстетики*. Москва 1972]
- Bahtin 1989: Bahtin, Mihail. *O romanu*. Preveo Aleksandar Badnjarević. Beograd: Nolit. 474 s. [Бахтин, М. М. *Вопросы литературы и эстетики*. Москва: 1975].
- Bandić 1963: Bandić, Miloš I. *Ivo Andrić: zagonetka vedrine*. Novi Sad: Matica srpska. 411 s.
- Başlar 2005: Başlar, Gaston. *Poetika prostora*. Prevela Frida Filipović. Čačak: Gradac. 221 s. [Bachelard, Gaston. *La Poétique de l'espace*. Paris: 1957]
- Begić 1957: Begić, Midhat. Roman GOSPODICA u djelu Ive Andrića. In: Begić, Midhat. *Raskršća*. Svjetlost: Sarajevo. S. 199–212.
- Bezubova 2011: Беззубова, О. В. „Другие пространства“ Мишеля Фуко: современные стратегии интерпретации. In: *Вестник краеведческих исследований*. Москва. № 2 (27). С. 199–204.
- Blanchot 2015: Blanchot, Maurice. *Književni prostor*. Preveo Vladimir Šeput. Zagreb: Litteris. 347 s. [Blanchot, Maurice. *L'espace Littéraire*. Paris: 1955]
- Bobinac 2013: Bobinac, Marijan. Metropole i periferije u romanu ZANAT UBIJANJA Norberta Gstreina. In: Oraić Tolić, Dubravka; Kulcsár Szabó, Ernő (ur.).

- Imaginacije prostora: Centri i periferija – metropole i provincije u književnostima i kulturama Srednje Evrope*. Zagreb: Disput. S. 215–225.
- Bodrijar 1991: Bodrijar, Žan. *Simulakrumi i simulacije*. Prevela Frida Filipović. Novi Sad: Svetovi. 165 s. [Baudrillard, Jean. *Simulacres et simulation*. Paris: 1981]
- Brajić 2015: Brajić, Tihomir. *Groznica i podvig: Ogledi o erotskoj imaginaciji u književnom delu Ive Andrića*. Beograd: Geopoetika. S. 267–279.
- Brković 2013: Brković, Ivana. Književni prostori u svetlu prostornog obrata. In: *Umjetnost riječi*. Zagreb. God. 57, br. 1–12. S. 115–138.
- Car 2013: Car, Milka. Središte i periferija: topografska analiza ROMANA BR. 7 VODOPADI U SLUNJU Heimita von Doderera. In: Oraić Tolić, Dubravka; Kulcsár Szabó, Ernő (ur.). *Imaginacije prostora: Centri i periferija – metropole i provincije u književnostima i kulturama Srednje Evrope*. Zagreb: Disput. S. 165–181.
- Cvijetić 2016: Cvijetić, Maja. *Teška slika: megapolis angloameričkog i srpskog romana*. Beograd: Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“. 309 s.
- Dennerlein 2009: Dennerlein, Katrin. *Narratologie des Raumes*. Berlin/New York: de. Gruyter. 247 S.
- Dimitrijević 1981: Dimitrijević, Kosta. *Ivo Andrić*. Gornji Milanovac: Dečje novine. 124 s.
- Dimitrijević 2010³: Dimitrijević, Kosta. *Razgovori i ćutanja Ive Andrića*. Beograd: Prometej. 197 s.
- Dukić 2015: Dukić, Davor. Diskusija na Okruglom stolu o PROKLETOJ AVLIJI. In: Tošović, Branko (Hg./ur.). *Andrićeva AVLIJA. Andrićs Hof*. Graz – Beograd – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske – Svet knjige – nmli-bris. S. 875–878. [Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext – Ivo Andrić u evropskom kontekstu, t. 8]
- Dünne/Mahler 2015: Dünne, Jorg; Mahler, Andreas (Hg.). *Handbuch Literatur & Raum*. Berlin: De Gruyter. 590 S. [Handbücher zur kulturwissenschaftlichen Philologie, Band 3]
- Dyrdin 2015: Дырдын, А. А. Гетеротопология как стратегия литературно-философских исследований. In: *Филологический класс*. Екатеринбург. № 4 (42). С. 18–22.
- Džadžić 1996: Džadžić, Petar. *Ivo Andrić: Esej*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. S. 372–377. [SABRANA DELA PETRA DŽADŽIĆA, t. 1]
- Đorđević 2016: Đorđević, Miloš. Opsesivno-kompulsivni poremećaji ličnosti (GOSPODICA). In: Đorđević, Miloš. *Nova knjiga o Andriću: jedinstvo dela i kontinuitet ideja*. Vršac – Novi Sad – Grac: Visoka škola strukovnih studija za

vaspitače „Mihailo Pavlov“ – Gradska biblioteka – Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität. S. 97–123.

Đukić Perišić 2012^a: Đukić Perišić, Žaneta. GOSPODICA – hronika jednog poroka. In: Đukić Perišić, Žaneta. *Pisac i priča: Stvaralačka biografija Ive Andrića*. Novi Sad: Akademska knjiga. S. 418–420.

Đukić Perišić 2012^b: Đukić Perišić, Žaneta. *Pisac i priča: Stvaralačka biografija Ive Andrića*. – Novi Sad: Akademska knjiga. 627 s.

Đukić Perišić 2015: Đukić Perišić, Žaneta. *Na početku svih staza: Andrić i Višegrad*. Beograd: Vukotić media. 206 s.

Foucault 2002: Foucault, Michel. *Riječi i stvari: arheologija humanističkih znanosti*. Preveo Srđan Rahelić. Zagreb: Golden marketing. 431 s. [Foucault, Michel. *Les Mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*. Paris: 1966]

Foucault 2008: Foucault, Michel. Drugi prostori. Preveo Pavle Milenković. In: Milenković, Pavle; Marinković, Dušan (prir.). *Mišel Fuko: 1926–2004*. Novi Sad; VSA. S. 29–36. [Foucault, Michael. *Des espaces autres. Architecture, Mouvement, Continuité*. N 5, 1984, p. 46–49]

Foucault-www: Foucault, Michael. *O drugim prostorima*. Preveo Mario Kopic. In: <https://www.scribd.com/doc/166223803/Foucault-Michel-O-Drugim-Prostorima>. 15. 3. 2017. [Foucault, Michael. *Des espaces autres*. Paris: 1967]

Fuko 1980: Fuko, Mišel. *Istorija ludila u doba klasicizma*. Prevod Jelena Stakić. Beograd: Nolit. 263 s. [Foucault, Michel. *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique*. Paris: 1961]

Fuko 2005: Fuko, Mišel. Druga mesta. Prevod sa francuskog Pavle Milenković. In: Milenković, Pavle; Dušan Marinković (priređili). *Fuko 1926–1984–2004. Hrestomatija*. Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija. S. 29–36. [Foucault, Michel. *Folie et déraison. Architecture, Mouvement, Continuité*. N 5. octobre 1984, 46–49]

Gligorić 1959: Gligorić, Velibor. *Ogledi i studije*. Beograd: Prosveta. S. 142–144.

Glišović 2012: Glišović, Dušan. Ivo Andrić, *Kraljevina Jugoslavija i Treći rajh 1939/1941*: Prilog proučavanju jugoslovenskih i srpskih političkih i kulturnih odnosa sa Nemačkom, Austro-Ugarskom i Austrijom. Beograd: Službeni glasnik. 884 s.

Hadžihasanović 2006: Hadžihasanović, Aziz. *Diplomata Ivo Andrić*. Sarajevo: Rabic. 167 s.

Hallet/Neumann 2009: Hallet, Wolfgang; Neumann, Birgit. *Raum und Bewegung in der Literatur: Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn*. Bielefeld: Transcript Verlag. 414 S.

- Horvat/Tomašević/Lendić 2013: Horvat, Jasna; Tomašević, Nives; Lendić, Slaven. Europske metropole: posmaterijalizam i kulturna kreativnost. In: Oraić Tolić, Dubravka; Kulcsár Szabó, Ernő (ur.). *Imaginacije prostora: Centri i periferija – metropole i provincije u književnostima i kulturama Srednje Evrope*. Zagreb: Disput. S. 21–35.
- Jakobsen 2005: Jakobsen, Per. Rajkina kuća. In: *Sveske zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 24, sv. 22. S. 335–344.
- Jakovljević 2012: Jakovljević, Mladen M. Heterotopija u Pinčonovim romanima V. i DUGA GRAVITACIJE. In: *Zbornik za jezik i književnosti Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. Knj. II. S. 375–387.
- Jandrić 1982²: Jandrić, Ljubo. *Sa Ivom Andrićem*. Sarajevo: Veselin Masleša. 461 s.
- Jerkov 1990: Jerkov, Aleksandar. Ekonomski roman: Iščezavanje primaoca u Andrićevim romanima. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 2, br. 6. S. 92–101.
- Jevtić 1998: Jevtić, Borivoje. Beleške o Ivu Andriću. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 7, sv. 5. S. 147–180.
- Jovanović 2016: Jovanović, Aleksandra V. *Dinamika pripovednog prostora*. Beograd: Univerzitetska biblioteka „Svetožar Marković“. 281 s.
- Juričić 1989: Juričić Bob, Želimir. Ivo Andrić u Berlinu 1939–41. Prevod Ivo Šoljan. Sarajevo: Svjetlost. 236 s. [IVO ANDRIĆ IN BERLIN: 1939–41]
- Karaulac 1980: Karaulac, Miroslav. *Rani Andrić*. Beograd – Sarajevo: Prosveta – Svjetlost. 215 s.
- Karaulac 2006: Karaulac, Miroslav. *Andrićeve kule i gradovi*. Novi Sad: Matica srpska. 144 s.
- Karaulac 2008: Karaulac, Miroslav. *Andrić u diplomatiji*. Beograd: Filip Višnjić. 88 s.
- Kisić 1953: Kisić, Čedo. Jedna šetnja za Ivo Andrićem. In: *Borba*, Beograd. 30. avgust. S. 37.
- Kiš 2007: Kiš, Danilo. O Andrićevoj GOSPOĐICI. In: *Život, literatura*. Beograd: Prosveta. s. 71.
- Korać 1999: Korać, Stanko. Andrićeva GOSPOĐICA kao moderan roman. In: Vučković, Radovan (priredio). *Zbornik o Andriću*. Beograd: Srpska književna zadruga. S. 103–125.
- Kostić 2008. Kostić, Dragomir. Rafo Konforti iz romana GOSPOĐICA. In: *Sveske zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 27, sv. 25. S. 172–201.
- Krčmar 2007: Krčmar, Vesna. Pozorišna ostvarenja inspirisana Andrićevim delom. In: Krčmar, Vesna. *Pozorišne dramatizacije dela Ive Andrića*. Novi Sad: Matica srpska. S. 219–241.

- Kuburić-Macura 2005: Kuburić-Macura, Mijana. Konstrukcije *bez + n*(Gen) u funkciji iskazivanja prapratne okolnosti u Andrićevom romanu *GOSPODICA*. In: *Srpski jezik – studije srpske i slovenske*. Beograd. God. 10, br. 1–2. S. 565–576.
- Lauer 1987: Lauer, Reinhard. *Historija i karakter u Andrićevoj GOSPODICI*. Referat na Međunarodnom simpozijumu „Odjeci istorije u delu Ive Andrića“, Nansi, 31. maj – 2. jun 1985. In: Lauer, Reinhard. *Poetika i ideologija*. Beograd: Prosveta. S. 163–171.
- Lauer 2013: Lauer, Reinhard. Centar i periferija u multilaterarnim okolnostima. In: Oraić Tolić, Dubravka; Kulcsár Szabó, Ernő (ur.). *Imaginacije prostora: Centri i periferija – metropole i provincije u književnostima i kulturama Srednje Evrope*. Zagreb: Disput. S. 13–19.
- Lazić 2016: Lazić, Nebojša. *Vreme i prostor u ZLATNOM RUNU Borislava Pekića*. Beograd: Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“. 309 s.
- Lefebvre 2013: Lefebvre, Henri. *Produkcija prostora*. Prevela Varja Balžalorsky Antić. Ljubljana: Studia Humanitatis. 508 s. [Lefebvre, Henri. *La production de l'espace*. Paris: 1974]
- Lefevr 2015: Лефевр, Анри. *Производство пространства* / Перевод И. Стаф. Москва: Strelka Press. 432 с. [Lefebvre, Henri. *La production de l'espace*. Paris: 1974]
- Lugarić Vukas 2013: Lugarić Vukas, Danijela. Hrvatski putnici o Moskvi: od „Trećeg Rima“ (grad kao hram) do središta „Treće internacionale“ (grad kao pozornica). In: Oraić Tolić, Dubravka; Kulcsár Szabó, Ernő (ur.). *Imaginacije prostora: Centri i periferija – metropole i provincije u književnostima i kulturama Srednje Evrope*. Zagreb: Disput. S. 81–92.
- Lukić 1988: Lukić, Jasmina. *GOSPODICA* i „Bosanska trilogija“. In: Andrić, Ivo. *Gospodica*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske. S. 147–166.
- Maričević-www: Maričević, Jelena. *Interkulturalni aspekti kao manifestacije Andrićevog „teatra senki“ na primeru romana GOSPODICA*. In: <http://kulturni-heroj.com/?p=2266>. 15. 7. 2017.
- Marinković 2012: Marinković, Dušan. Heterotopije, granice i moć: sociološki doprinos obnovi potisnutih tema. In: *Teme*. Novi Sad. God. 36, br. 4. S. 1467–1485.
- Marinković/Ristić 2014: Marinković, Dušan; Ristić, Dušan. Foucaultova geo-epistemologija: geografija, prostori, mjesta. In: *Holon*. Zagreb. Br. 4 (2). S. 329–358.
- Mastalerž 2012: Масталерж, Н. А. Третье пространство. Общая теория гетеротопии Мишеля Дехана и Ливена де Каутера. In: *Градостроительство и архитектура* – Вестник Самарского государственного архитектурно-строительного университета. Саратов. № 3 (7). С. 35–39.

- Mašanović 1980: Mašanović, Dimitrije L. Postupci konstituisanja poruke u Andrićevoj priči SAN s osvrtom na roman *GOSPOĐICA*. In: Popadić, Milisav (odg. ur.). *Travnik i djelo Ive Andrića – zavičajno i univerzalno*. Sarajevo: Veselin Masleša. S. 232–243.
- Milanović 1996: Milanović, Branko. *Andrić*. Zagreb: Panorama – Školski Radio i televizija. S. 77–86.
- Milnović-www: Milnović, Vasilije. *Fenomen „zagonetnog pisma“ u Andrićevoj GOSPOĐICI*. In: <http://kulturniheroj.com/?p=210>. 15. 7. 2017.
- Nemec 2013: Nemec, Krešimir. OPASNI AMANET. In: Nemec, Krešimir. *Ivo Andrić. Gospođica* [DJELA IVE ANDRIĆA, sv. 5]. Zagreb: Školska knjiga. S. 211–240.
- Novaković 2001: Novaković, Jelena. *Ivo Andrić i francuska književnost*. Beograd: Filološki fakultet – Narodna knjiga. S. 123–125.
- Oraić Tolić / Kulcsár Szabó 2013: Oraić Tolić, Dubravka; Kulcsár Szabó, Ernő (ur.). *Imaginacije prostora: Centri i periferija – metropole i provincije u književnostima i kulturama Srednje Evrope*. Zagreb: Disput. 244 s.
- Oraić Tolić 2013^a: Oraić Tolić, Dubravka. Oprostorena povijest. In: Oraić Tolić, Dubravka; Kulcsár Szabó, Ernő (ur.). *Imaginacije prostora: Centri i periferija – metropole i provincije u književnostima i kulturama Srednje Evrope*. Zagreb: Disput. S. VII–XIII.
- Oraić Tolić 2013^b: Oraić Tolić, Dubravka. Matoševe metropole – Matoševe provincije. In: Oraić Tolić, Dubravka; Kulcsár Szabó, Ernő (ur.). *Imaginacije prostora: Centri i periferija – metropole i provincije u književnostima i kulturama Srednje Evrope*. Zagreb: Disput. S. 65–80.
- Palavestra 1971: Palavestra, Predrag. Univerzalna dimenzija Andrićeve proze. In: *Književne novine*. Beograd. God. 23, br. 401 (16. oktobar). S. 1, 12.
- Paunović 2003: Paunović, Siniša. Pola veka s Andrićem. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 22, sv. 20. S. 149–175.
- Paunović 2004: Paunović, Siniša. Pola veka s Andrićem (II). In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 23, sv. 21. S. 23–43.
- Paunović 2005: Paunović, Siniša. Pola veka s Andrićem (III). In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 24, sv. 22. S. 189–199.
- Pavlović 1998: Pavlović, Bela. Sećanja na Ivu Andrića. In: *Sveske Zadužbine Ive Andrića*. Beograd. God. 17, sv. 14. S. 135–153.
- Peković/Kljakić 2012: Peković, Ratko; Kljakić, Slobodan. *Angažovani Andrić 1944–1954: Društveni rad, govori, predavanja, članci, putopisi, reportaže...* Beograd: Glasnik. 300 s.
- Pisac govori 1994: Vučković, Radovan (priredio i pogovor napisao). *Pisac govori svojim delom*. Beograd: BIGZ. 381 s.
- Popović 1976: Popović, Radovan. *Kazivanja o Andriću*. Beograd: Sloboda. 219 s.

- Popović 1981: Popović, Radovan. Životopis Ive Andrića. In: Andrić, Ivo. *Sabrana dela*, knj. 17. Dop. izd. Urednik Vuk Krnjević. Priredili: Vera Stojić, Petar Džadić, Muharem Pervić, Radovan Vučković. Beograd, Zagreb – Sarajevo – Ljubljana – Skoplje – Titograd: Prosveta – Mladost – Svjetlost – Državna založba Slovenije – Misa – Pobjeda. S. 239–361.
- Popović 1991: Popović, Radovan. *Balkanski Homer ili život Ive Andrića*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. 132 s.
- Popović 1992: Popović, Radovan. *Andrićeva prijateljstva: Biografija nobelovca*. – Gornji Milanovac – Beograd: Dečje novine – Prosveta. 309 s.
- Popović 2005: Popović, Radovan. *Andrić i Višegrad*. Beograd: Čigoja štampa. 79 s.
- Protić 1976: Protić, Predrag. Veliki pisac i njegov promašaj. In: *Književne novine*. Beograd. God. 28, br. 524 (1. decembar). S. 1.
- Rosić 2006: Rosić, T. GOSPODICA Ive Andrića – problem fokalizacije i pristup „subjekt-poziciji“. In: *Nasleđe*. Kragujevac. God. 3, br. 4. S. 39–44.
- Roslin 1983: Roslin, Felisiti. Ivo Andrić i GOSPODICA. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 2, sv. 2. S. 227–238.
- Sablić Tomoč 2008: Sablić Tomić, Helena. *Hrvatska autobiografska proza: Rasprave, predavanja, interpretacije*. Zagreb: Ljevak. 224 s.
- Semiotika prostora 1986: Труды по знаковым системам: 19. Семіотика просторства и просторанство семіотики. Ученые записки Тартуского ун. 163 с.
- Soja 1996: Soja, Edward. *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-imagined Places*. Blackwell, Malden u.a. 348 p. [Teilübersetzung: Die Trialektik der Räumlichkeit. In: Robert Stockhammer (Hrsg.): *Topographien der Moderne. Medien zur Repräsentation und Konstruktion von Räumen*. Paderborn 2005, S. 93–123]
- Stanić/Pandžić 2012: Stanić, Sanja; Panžić, Josip. Prostor u djelu Michela Foucaulta. In: *Socijalna ekologija*. Zagreb. God. 21, br. 2. S. 225–244.
- Stojadinović 2011: Stojadinović, Dragoljub. Izgnanstvo Andrićeve Gospodice. In: Stojadinović, Dragoljub. *Mudrosti i tajne u delu Ive Andrića*. Beograd: Altera. S. 81–104.
- Stojić 1988: Stojić, Vera. Sećanja Vere Stojić. Prepiska (1926–1969). Priredila Žaneta Đukić Perišić. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 7, br. 5. S. 9–133.
- Szabó 2013: Szabó, Zoltán Kulcsár. Máraiev građanski grad i fikcija grada u DJELU GARRENOVIH. In: Oraić Tolić, Dubravka; Kulcsár Szabó, Ernő (ur.). *Imaginacije prostora: Centri i periferija – metropole i provincije u književnosti i kulturama Srednje Evrope*. Zagreb: Disput. S. 123–142.

- Šipovac 2009: Šipovac, Nedo. *Ivo Andrić u Hercegovini: Ovdje nam je dobro, gospodine*. Beograd: Beoknjiga. 500 s.
- Šolak 2010: Šolak, Zdravko. Rafo Konforti, Gospodica i ekonomija davanja. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 29, sv. 27. S. 286–304.
- Šutić 2007: Šutić, Miloslav. *Zlatno jagnje: U vidokrugu Andrićeve estetike*. Beograd: Čigoja štampa. 351 s.
- Tartalja 1991: Tartalja, Ivo. GOSPODICA. Tartalja, Ivo. *Put pored znakova: tragom Andrićevog stvaralaštva*. Novi Sad: Matica srpska. S. 32–36.
- Tirgen 1996: Tirgen, Peter. Roman GOSPODICA Ive Andrića: psihologija, simbolika, poređenje teksta. In: *Sveske Zadružbine Ive Andrića*. Beograd. God. 15, sv. 12. S. 281–305.
- Tošović 2008: Tošović, Branko. *Der Nobelpreisträger Ivo Andrić in Graz – Nobelovac Ivo Andrić u Gracu*. Graz/Grac – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität – Beogradska knjiga. 634 s. [Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext – Ivo Andrić u evropskom kontekstu, t. 1]
- Tošović 2010: Tošović, Branko. Andrićeva prepiska iz gračkog perioda (1923–1924). In: *Tošović, Branko (Hg./ur.). Das Grazer Opus von Ivo Andrić (1923–1924). Grački opus I. Andrića (1923–1924)*. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga. S. 293–307. [Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext – Ivo Andrić u evropskom kontekstu, t. 3]
- Tošović 2011^a: Tošović, Branko. Austrougarski period života i stvaralaštva Iva Andrića (1892–1922). In: *Die k. u. k. Periode in Leben und Schaffen von Ivo Andrić (1892–1922). Austrougarski period u životu i djelu Iva Andrića (1892–1922)*. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga. S. 47–68. [Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext – Ivo Andrić u evropskom kontekstu, t. 4]
- Tošović 2011^b: Tošović, Branko. Ivo Andrić i Meša Selimović (podudarnosti, sličnosti i razlike) In: Popović, Ranko (odg. ur.). *Meša Selimović i Skender Kulenović u srpskom jeziku i književnosti*. Banja Luka – Istočno Sarajevo: ANURS – Filološki fakultet Banja Luka – Filozofski fakultet Pale. S. 197–213.
- Tošović 2012^a: Tošović, Branko. Strane svijeta u Andrićevom životu i stvaralaštvu. In: Kuzmanović, Rajko (gl. ur.). *Andrić između Istoka i Zapada*. Banja Luka: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Odjeljenje književnosti i umjetnosti. S. 139–166. [Naučni skupovi, knj. 12]
- Tošović 2012^b: Tošović, Branko. Život i stvaralaštvo Iva Andrića u periodu od 1925. do 1941. godine. In: Branko Tošović (Hg./ur.). *Ivo Andrić – Literat und*

- Diplomat im Schatten zweier Weltkriege* (1925–1941). Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga. S. 13–56. [Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext – Ivo Andrić u evropskom kontekstu, t. 5]
- Tošović 2013: Tošović, Branko. Čuprijini okupacijski dani. In: Tošović, Branko (Ur./Hg.). *Andrićeva čuprija. Andrićs Brücke*. Graz – Beograd – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske – Svet knjige. S. 19–41. [Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext – Ivo Andrić u evropskom kontekstu, t. 6]
- Tošović 2014: Tošović, Branko. Auto/recepcija HRONIKE. In: Tošović, Branko (Ur./Hg.). *Andrićeva Hronika. Andrićs Chronik*. Graz – Beograd – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske – Svet knjige – nmlibris. S. 19–74. [Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext – Ivo Andrić u evropskom kontekstu, t. 7]
- Tošović 2015^a: Tošović, Branko. Andrić ispred i iza Avlije. In: *Branko Tošović* (Ur./Hg.). *Andrićeva Avlija. Andrićs Hof* – Graz – Beograd – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske – Svet knjige – nmlibris. S. 21–66. [Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext – Ivo Andrić u evropskom kontekstu, t. 8]
- Tošović 2015^b: Tošović, Branko. Andrić o ratu. In: Bošković, Dragan (ur.). *Rat i književnost*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, Knj. 2. S. 47–58.
- Tošović 2015^c: Tošović, Branko. Čudno ljeto četrnaesto. In: Branko Tošović (Ur./Hg.). *Andrićeva AVLJA. Andrićs HOF*. Graz – Beograd – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske – Svet knjige – nmlibris. S. 913–926. [Andrić-Initiative: Ivo Andrić im europäischen Kontext – Ivo Andrić u evropskom kontekstu, t. 8]
- Tošović 2016^a: Tošović, Branko. Andrićev Prvi svjetski rat. In: Sadžak, Mladenko i dr. (ur.). *Prvi svjetski rat: Odraz u jeziku, književnosti i kulturi. S naučnog skupa: Banjaluka, 13–14. oktobar 2014*. Banja Luka: Filološki fakultet Univerziteta u Banjoj Luci. S. 252–261.
- Tošović 2016^b: Tošović, Branko. Andrić u muzici, muzika u Andriću. In: Bošković, Dragan (ur.). *Rock'n' Roll*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet. Knj. II. S. 161–173.
- Tošović 2016^c: Тошович Бранко. Художественная реинкарнация. In: *Актуальные проблемы стилистики*. Москва: Факультет журналистики МГУ. № 2. С. 159–171.

- Tošović 2016^d: Tošović, Branko. Ivo Andrić i njegovo književno djelo u međuprostoru kulturnih paradigmi. In: *Branko Tošović (Ur./Hg.). Andrićevi Znakovi. Andrićs Zeichen*. Graz – Beograd – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske – Svet knjige – nmlibris. S. 803–810.
- Tuan 1977: Tuan, Y. F. *Space and Place*. Minneapolis: University of Minnesota Press. 235 p.
- Uskoković-www: Uskoković, Sandra. *Treći prostor kao egzistencijski habitat ili poetska imaginacija*. In: <http://www.zarez.hr/clanci/treci-prostor-kao-egzistencijski-habitat-ili-poetska-imaginacija>. 15. 6. 2017.
- Uspenski 1979: Uspenski, B. A. *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*. Preveo Novica Petković. Beograd: Nolit. 374 s. [Успенский Б. А. *Поэтика композиции: Структура художественного текста и типология композиционной формы*. Москва: 1970; О семиотике иконы. Тарту: 1971]
- Vladušić 2006: Vladušić, Slobodan. Od moderne veštice do anahrone starice – uspon i pad Rajke Radaković. In: *Nasleđe*. Kragujevac. God. 3, br. 5. S. 65–84.
- Vučković 2006: Vučković, Radovan. *Andrić, paralele i recepcija*. Beograd: Svet knjige. 253 s.
- Vučković 2011: Vučković, Radovan. GOSPOĐICA. In: Vučković Radovan. *Velika sinteza*. Beograd: Altera – Filozofski fakultet. S. 355–372.
- Vučković 2014: Vučković, Radovan. *Likovi žena u Andrićevom delu*. Beograd: Svet knjige. S. 90–99.
- Wiegmann 2016: Wiegmann, Ewa. Der literarische Text als dritter Raum: Relektüre Homi Bhabhas aus philologischer Perspektive. In: *GFL: German as a foreign language*. Cambridge. No 1. S. 5–25.
- Zec 1994: Zec, Petar. *Andrićev teatar senki*. Beograd: Rad. 240 s.
- Zink 2007: Zink, A. Ivo Andrićs DAS FRÄULEIN (GOSPOĐICA). In: *Zeitschrift für Slawistik*. Potsdam. Jh. 52, No 1. S. 14–26.

Branko Tošović (Graz)

THE WOMAN FROM SARAJEVO of Ivo Andrić as the Space of Spaces

The introductory part of the work points to the relevant aspects of the novel **THE WOMAN FROM SARAJEVO** and its main character Rajka Radaković and emphasizes that this text revolves around one person. It's not only a psychological novel, a novel of chronicles, but also a novel of space. In the central part focuses on the space of the novel itself and the space of the main character – **THE WOMAN FROM SARAJEVO**, on the interaction between the main character's space and the author's space, on the permeation and intersection of their lives, geographical, civilizational and observational spaces. Special attention is given to heterotopia, topophilia and topophobia.

Branko Tošović (Graz)

Das FRÄULEIN von Ivo Andrić als Raum des Raumes

Im Einführungsteil des Aufsatzes wurden relevante Aspekte des Werkes **Das FRÄULEIN** und der Hauptperson Rajka Radaković erwähnt und hervorhebt, dass dieser Text nicht nur der Roman einer Person, psychologische Roman, Roman-Chronik, sondern auch Roman des Raumes ist. Im zentralen Teil betrachte man den Raum (a) des FRÄULEINS und (b) der Person des Fräuleins, die Wechselbeziehung der Räume von der Hauptfigur und den Autor, die Durchdringung und Kreuzung ihre lebens-, geographisches, zivilisatorisches, Beobachtungsraumes. Die besondere Aufmerksamkeit wurde der Heterotopie, Topophilie und Topophobie gewidmet.

Бранко Тошович (Грац)

Барышня Иво Андрича как пространство пространств

Во вводной части приводятся релевантные аспекты произведения **Барышня [GOSPODICA] Иво Андрича** и главного персонажа Райки Радакович, а также указывается на то, что этот текст является не только романом одного персонажа, психологическим романом, романом хроникой, но и романом пространства. В центральной части рассматривается пространство романа **Барышня** и пространство главного персонажа **Барышни**, взаимодействие пространства главного персонажа и автора, проникновение и скрещивание их жизненного, географического, обсервационного и цивилизационного пространств. Особое внимание уделено гетеротопии, топофилии и топофобии.

Branko Tošović (emer.)
Institut für Slawistik
Karl-Franzens-Universität Graz
branko.tosovic@uni-graz.at